
XII. A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR

[illegible]

Népcsoportok és kiváltságolt területek a középkori Magyar Királyságban

The map illustrates the ethnic composition and privileged settlement areas of the Kingdom of Hungary during the Middle Ages. It shows the distribution of various ethnic groups and the locations of specific settlement types, such as royal estates and privileged lands.

Legend:

- Székely székek
- Szász (bospes) területek
- "Latin" (bospes) területek
- Mohamedán (izmaeliták) településterületek
- Besenyő településterületek
- Kun szállásterületek a 13-14. században
- Kun székrendszerbe került területek (15. század)
- Jász szállásterületek a 13-14. században
- Jász székrendszerbe került területek (15. század)

A KÖZÉPKORI RÉGÉSZET MAGYARORSZÁGON

Laszlovsky József

A történelem korszakainak régészeti kutatása különböző időpontokban kezdődött, és mindegyiknek megvan a maga története. A középkori régészet a legfiatalabbak közé tartozik, kezdetei a 19. századra nyúlnak vissza. Míg az antikvitas régészeti kutatása a reneszánszban kapott lendületet, a középkor emlékeinek tudományos vagy amatőr vizsgálata ebben a korszakban fel sem merült. A reneszánsz éppen a középkorral szemben nyúlt vissza az ókori „aranykor” emlékeihez, a saját korát megelőző századokat pedig még elnevezésében is pejoratív jelzővel látta el, a középkor vagy a középső korok nevet ragasztva erre az időszakra. Több évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a nemzeti romantika megszületésével érdeklődéssel forduljanak a középkor, a nemzeti múlt emlékei felé. Ezt már némiképp megelőzte a 18. század erősen egyházi jellegű történetírói tevékenysége, amikor is a szentek életét vagy az egyházi intézmények történetét kutatva elkezdtek a középkor írott szövegeinek vizsgálatát. A régészeti emlékek felmérése ezért is csak jóval később indult meg, hiszen abban a hitben élhettek a történészek, hogy az írott források sokasága elegendő ahhoz, hogy feltárjuk a múlt ezen időszakát.

A romantikus középkor kép legjellemzőbb példái a romos várak. Amikor tehát a középkori régészet gyökereiről beszélünk, akkor első helyen mindenképpen e korszak legjelentősebb álló emlékeit, a kolostorok, a székesegyházak, a várak, a kastélyok kezdetben főként művészettörténeti, építészettörténeti kutatását említhetjük. Ezen emlékek helyreállítása, a tudományos alapokon álló műemlékvédelem volt az, amely lassan integrálódott a régészet két másik ágával, és módszereik összeolvastásával lassan, a 20. század közepére kialakult az, amit ma középkori régészetnek nevezünk.

A keresztény régészet az ókori régészet nyomdokain indult el, kutatásának fő kérdése a késő antik kori keresztény emlékek kutatása volt. Lassanként időben egyre későbbi korszakokat vizsgálva jutott el oda, hogy mindenféle, a kereszténységgel kapcsolatos emlék régészeti kutatását kezdték érteni alatta. Így egy ponton elválaszthatatlanná vált kutatási területének egy része a középkori régészettől.

Az ősrégészet, a *prehistória* hagyományosan az írott források nélküli korok történelmét dolgozta fel, az írott emlékek vizsgálatát a *históriára*, a történelemtudományra hagyva. Ez a határvonal azonban alig húzható meg, és időben alapvetően eltérő korokat jelent Európa különböző területein. A régészeti ásatások a 19. század eleje óta egyre nagyobb számban hoztak felszínre, főként temetőkből, olyan leleteket, amelyek felkeltették a kutatók érdeklődését. Különösen a gazdag mellékletes Meroving, lombard, avar és honfoglaló temetkezések kerültek az érdeklődés homlokterébe. Egyre világosabbá vált, hogy az írott forrás-

sokkal rendelkező korok megismerésében is fontos szerepe van a régészetnek.

Magyarországon a középkori régészet kialakulásának folyamata több ponton eltért az európai fejlődéstől. A kezdetek itt is a romantikus középkorképpel kapcsolódtak össze, különösen nagy hangsúlyt kapott az egykor független és nagyhatalmi szereppel bíró középkori Magyarország emlékeinek vizsgálata. A műemléki, építészettörténeti kutatások megindulását azonban nem csak ez gyorsította meg. A török kori pusztulás következtében óriási mértékben tűntek el középkori írott emlékeink és kiemelkedő jelentőségű épületeink. Így a magyar kutatás sokkal hamarabb szinte rákényszerült arra, hogy régészeti eszközökkel és módszerekkel vizsgálja a középkort, hiszen alig támaszkodhatott a hagyományos történeti forrásokra. Emellett a viszonylag kevés forrásból ismert volt, hogy a királyi központokban hatalmas és díszes épületek állhattak, de ezekből szinte semmi sem maradt ránk. Mátyás csodálatos palotája Budán és Visegrádon, a székesfehérvári koronázó templom vagy az esztergomi palota csak említésekből volt ismert, nyomaikat alig lehetett felfedezni. Emiatt külön hangsúlyt kapott, hogy a régészek megtalálják és felszínre hozzák ezeket az emlékeket. A középkori épületek romjainak kiásása egyben bizonyítékként szolgált arra, hogy a középkori Magyarország is létrehozott csodálatos emlékeket, csak az évszázadok pusztításai tüntették el ezeket szemünk elől. **(1. kép)** Nemzeti önértékelésünk fontos elemévé vált, hogy a régészet képes legyen ezen emlékek megtalálására és a műemléki helyreállítás vagy rekonstrukció megkeresse azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével visszavarázsoljuk elpusztult múltunkat a jelenkor számára.

A műemléki, az építészeti kutatások hosszú évtizedeken keresztül uralkodóak voltak a középkori régészeten belül, amelynek jelentősége hazánkban gyakran nagyobb volt, mint számos európai országban. A későantik emlékek viszonylag kisebb száma, főként azonban a római kor és a

1. A visegrádi fellegrád madártávlatból

középkor közötti kontinuitás hiánya miatt a középkori régészet másik gyökere, a keresztény régészet hazánkban kisebb szerepet játszott. Az őskori régészet és a középkor emlékeinek kutatása viszont nálunk is szorosan összekapcsolódott. A magyar régészet atyjának is tekinthető *Rómer Flóris* egyszerre foglalkozott középkori templomépítéssel és őskori kultúrákkal. *Csalog József*, a neolitikum jeles kutatója a két világháború között úttörő ásatásokat kezdett egy középkori mezővárosban. Középkori elpusztult falvaink régészeti kutatásának elindítása pedig egy néprajzos, *Szabó Kálmán* nevéhez fűződik, aki *Papp László* őskoros régész ásatási tapasztalataira támaszkodott kutatásaiban. Ez egyben arra is példa, hogy a Magyarországon a 19. századtól kezdve jelentős tudományos szerepet betöltő néprajzi vizsgálatok szinte elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a hazai középkori régészettel. *László Gyula*, a középkori régészetre is alapvető hatást gyakorló nagy munkája a honfoglaló magyar nép életéről ugyancsak elképzelhetetlen néprajzi gyökerek nélkül. Ilyen előzményekkel, időben az európai fejlődéshez hasonlóan, a II. világháború után jött létre a modern értelemben vett középkori régészet hazánkban. Módszertanában, a kutatás hangsúlyában azonban többféle egyedi jelleget is hordoz. Különösen az írott források kutatásának és a régészeti vizsgálatoknak a szoros összekapcsolódása emelhető ki ebből a szempontból, amelynek minden bizonnyal legkiemelkedőbb példája *Kubinyi András* munkássága. Mindez magyarázza azt is, hogy a középkori régészethez miért jött létre Magyarországon európai viszonylatban is az elsők között önálló egyetemi tanszéke.

KÖZÉPKORI KIRÁLYI KÖZPONTOK

Buzás Gergely–Laszlovszky József–Magyar Károly

A középkori Magyarország központi régióját, Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád és Buda négyszögét az ország közepének, *Medium Regni*nek nevezték. Ez nem csak földrajzi és közlekedési, hanem politikai szempontból is találó elnevezés volt. A két korai Árpád-kori királyi székhely a középkor végéig megőrizte „kultikus” funkcióit: Székesfehérvár Szűz Mária prépostsága a magyar királyok állandó koronázó- és gyakori temetkező temploma volt, Esztergom pedig a magyar egyház fejének, a királyt koronázó esztergomi érseknek a szálláshelye. Óbuda a 13. században mintegy egy évszázadig a királyi székhely szerepét töltötte be, a későbbiekben a királynék fő rezidenciájává vált. A 14. század folyamán két új rezidencia, Visegrád és Buda – amelyek az Árpád-kori Székesfehérvárhoz és Esztergomhoz hasonlóan általában párhuzamosan látták el az uralkodói székhely funkcióját – szintén önálló szerepkörrel rendelkeztek. Visegrád a különleges államhatalmi szimbólumnak, a Szent Koronának volt az őrzőhelye, Buda pedig az ország legnagyobb városa, a királyság legfontosabb gazdasági centruma, az ország fővárosa volt. A középkori ma-

gyar királyok által építtetett várak, paloták és templomok a magyarországi művészet történetében önálló csoportot, különleges minőséget képviseltek.

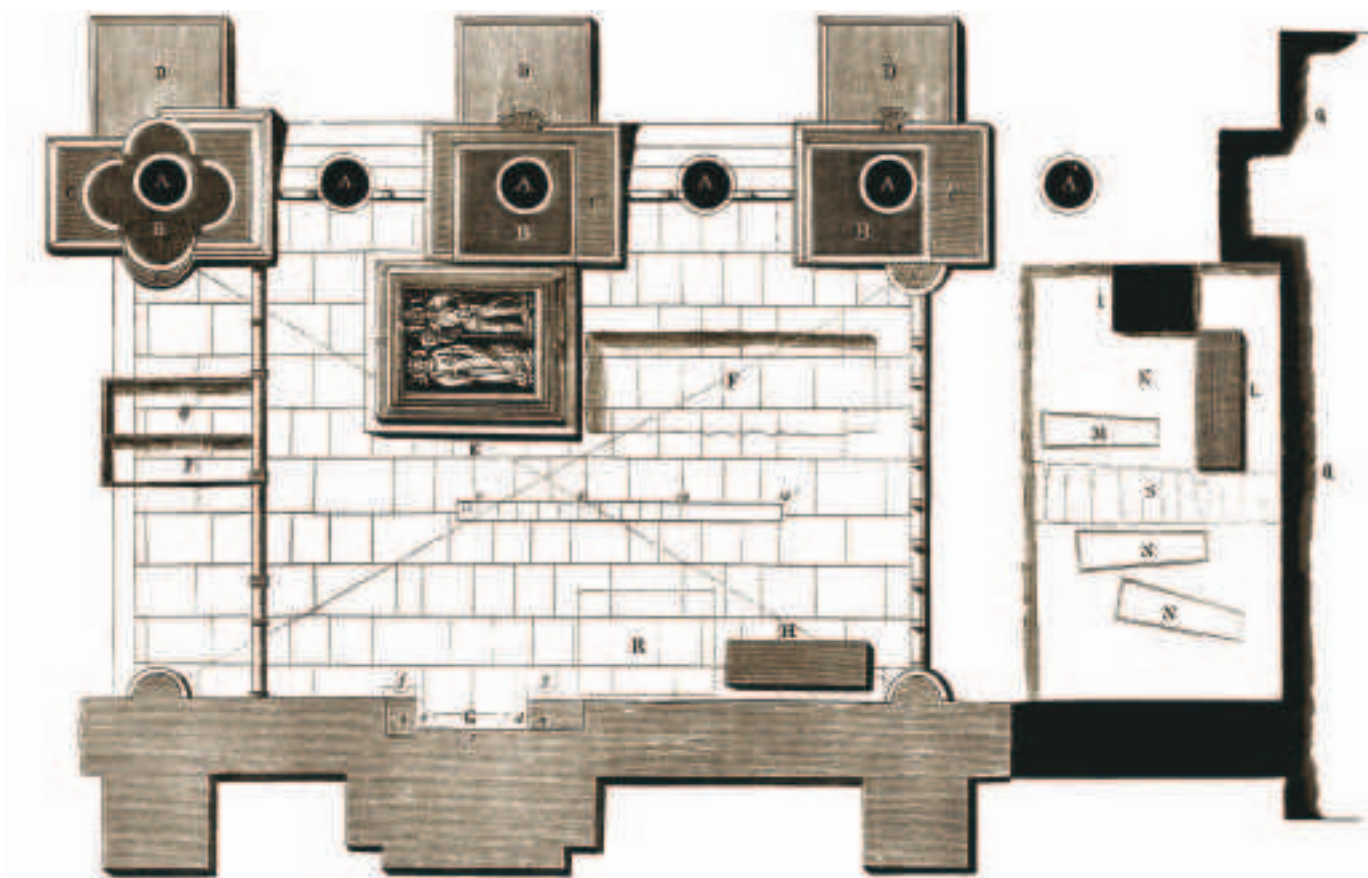
1543-ban Szapolyai János halálával és Buda, Esztergom Székesfehérvár, majd a következő évben Visegrád török kézre kerülésével megszűnt a *Medium Regni*. Városai és palotái a többi környékbeli királyi várral együtt végvárrá váltak, a következő másfél évszázad harcai szörnyű pusztítást vittek végbe bennük. A rombolást a török alól felszabaduló ország újjáépítése tetézte be a 18. század második felében, amikor ezeket a „haszontalan” romokat kőbányaként használva eltüntették a föld színéről.

A királyi rezidenciák monumentális emlékeinek feltárása olyan anyagi és szellemi erők összpontosítását követelte meg, amelyre csak a társadalom és a politika néhány kiemelkedő alkalomból felébredt, fokozott érdeklődése teremtetette meg a lehetőséget. Ezért e kutatások jobbra kampányszerűen, egy-egy korszakhoz vagy évfordulóhoz kapcsolódva folytak: mint például az 1860–70-es években a kiegyezés után, a nemzeti romantika korában, az 1938-as Szent István évfordulóhoz kapcsolódva, illetve 2000 körül, a magyar államalapítás millenniumán. **(2. kép)**

A középkori magyar királyság központjai iránt csak a 19. század közepén–második felében ébredt fel a tudományos érdeklődés. Székesfehérváron *Érdy János* 1848-as leletmentő ásatása után a tervszerű feltárásokat Henszlmann Imre indította meg 1862-ben, 1874-ben és 1882-ben. A visegrádi vár kutatásait szintén *Henszlmann Imre* kezdte el 1871–1882 között, ásatásai elsősorban az épületek falainak felszínre hozására irányultak. A 20. század elején a Műemlékek Országos Bizottságának kiváló építésze, *Lux Kálmán* dolgozott több helyszínen is: 1908-ban az óbudai várban ásatott, 1916–1922 között pedig a visegrádi vár helyreállítását vezette. Dokumentumok és ásatási leletek alapján behatóan foglalkozott a budai királyi palotával is, amelyről 1922-ben látványos könyvet jelentetett meg.

Az ország érdeklődése az 1938-as Szent István év alkalmából fordult újra a középkori királyi központok felé. Az évforduló előkészítésére megnyíló anyagi források hatalmas feltárásokat tettek lehetővé. Ezekben vezető szerep jutott *Lux Kálmánnak*, aki 1936–1937-ben a fehérvári bazilika feltárását irányította, és fontos szerepet vállalt a *Gerévich Tibor* és *Lepold Antal* által vezetett, 1934–1938-as esztergomi palotaásatásokban is. A *Lux Kálmán* által megkezdett óbudai feltárásokat *Nagy Lajos* folytatta 1934–1935-ben. 1927-ben Visegrádon a vár munkálatait *Schulek János* vette át Luxtól, aki 1934-ben hozzákezdett a királyi palota feltárásához is. A munkákat igen jól felkészült építészek és művészettörténészek irányították, aminek eredményeként jelentős információkat szolgáltatottak a középkori épületekről. A tárgyi leletanyag és a régészeti jelenségek, a rétegviszonyok megfigyelése azonban idegen maradt számukra.

A királyi központok feltárásának harmadik korszaka az 1940-es évek végén kezdődött. A nagy feltárásokon korszerű módszerekkel dolgozó, középkorra specializálódott

2. A székesfehérvári bazilika 19. századi feltárási rajza

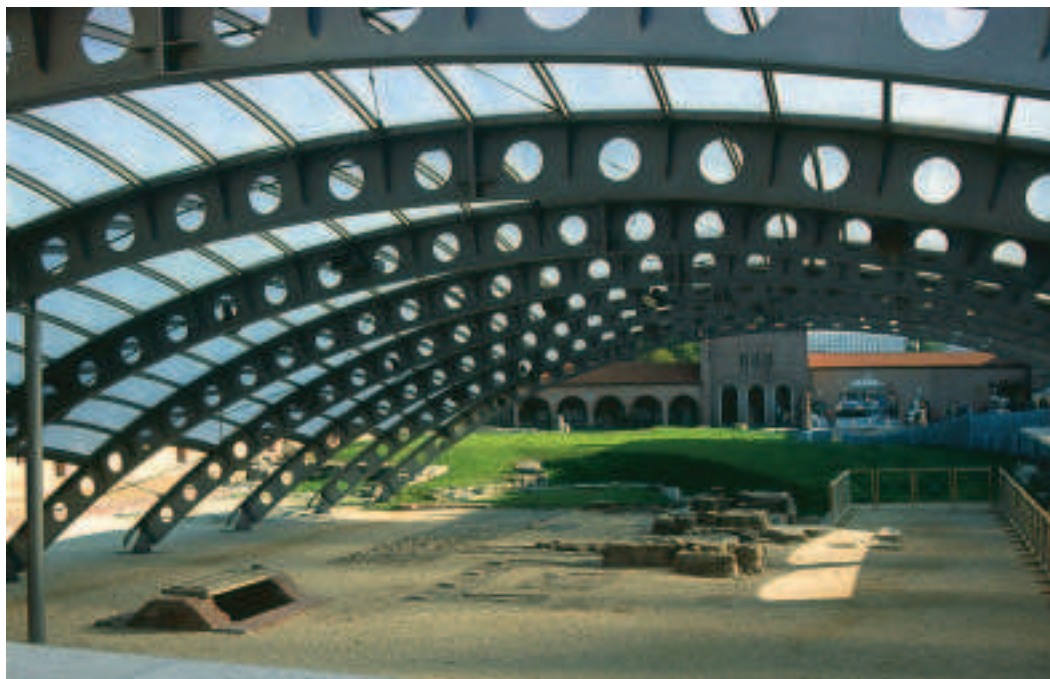
régészekből, művészettörténészekből és történészekből álló kutatócsoportok jöttek létre. A hazai középkoros régészet igazi szülőhelye a hatalmas léptékű budai várásatás volt (1948–1953), amelyet Gerevich László irányított, és kiváló szakemberek sora vett benne részt. Visegrádon Héjj Miklós és Dercsényi Dezső vezetésével indultak újra a palotásatások (1948–1952). Újabb kutatások kezdődtek az óbudai várban is (1949–51).

Ha a kezdeti nagy lendület később alább is hagyott, a nagy budai és visegrádi ásátásokon a munkák lényegében folyamatosan haladtak az 1960–70-es években is. Am e feltárások sokszor leletmentő jellegűekké váltak. A korábbi időszak nagy kutatóközösségei felbomlottak, ezért a csak egy-egy régész által folytatott ásátások és a tudományos feldolgozás gyorsasága, hatékonysága csökkent. Ennek ellenére továbbra is fontos, új eredmények születtek. Budán Zolnay László, Visegrádon Héjj Miklós folytatta a feltárásokat. E korszak különleges eredményei voltak azok a szenzációs szobrászati, kisépítészeti kőfaragvány-leletek (a visegrádi kutak és a budai gótikus szoborlelet), amelyek – a kiváló kőszobrász-restaurátor Szakál Ernő munkája nyomán – a középkori magyar királyi székhelyek gazdagságának korábban soha nem sejtett bőségéről tettek tanúvallomást. Máshol ebben az időszakban indultak újra a feltárások. Az esztergomi palotában Nagy Emese (1964–1969), a székesfehérvári bazilikában Kralovánsszky Alán (1965–

1972), az óbudai várban Altmann Júlia (1974-től) végezte a kutatásokat. Műemléki helyreállításhoz kapcsolódva hasonló léptékű ásátások indultak számos középkori királyi várban is.

Az 1980-as években megváltoztak a magyar királyi központok kutatásának módszerei. Újra nagy létszámú kutatócsoportok jöttek létre, de a cél már nem csak az újabb ásátások végzése, hanem a korábbi évtizedekben felhalmozódott dokumentációs és leletanyag feldolgozása volt. Esztergomban Horváth István, Visegrádon Szőke Mátyás, Budán Magyar Károly, Székesfehérváron Tóth Melinda és Biczó Piroska voltak e kutatócsoportok megszervezői. A feldolgozó munka az egyes emlékek hatalmas kőtárainak rendezésével és tudományos értékelésével indult. Esztergomban, Budán, Visegrádon, Székesfehérváron megindult a középkori építészeti töredékek felmérése, amelyet az Országos Műemlékvédelmi Hivatal *Lapidarium Hungaricum* programja is támogatott. E munkák olyan új információkat nyújtottak a középkori palotákról, amelyek szükségessé tették a korábbi kutatási eredmények ártértelezését is, és ez együtt járt a régi kutatási dokumentációk és leletanyag feldolgozásával, valamint számos kisebb, de alapos hitelesítő-vagy kiegészítő ásátás elvégzésével.

Lényegében ezek az új kutatási eredmények fordították a közönség és a műemlékvédelem figyelmét az 1990-es években a középkori királyi központok felé. Ekkor szüle-

3. A székesfehérvári romkert

tett meg a 2000-es magyar millenniumra való felkészülés részeként a középkori királyi városok rekonstrukciós programja, amely az évtizedek óta elhanyagolt, rohamosan pusztuló romterületek megmentését és 2000-re méltó állapotba hozását tűzte ki célul. Az Esztergomban, a Visegrádon és a Székesfehérváron nagyjából egyidőben meginduló műemlékvédelmi munkák a kutatást mindenhol más fázisban találták. Ráadásul a magyar műemlékvédelemben erre az időre kialakult az elméleti és gyakorlati sokszínűség is, amely a helyreállító építészek igen eltérő szemléletében tükröződött. **(3. kép)**

A középkori királyi központok kutatása mindig is a régészet, a művészettörténet és a műemlékvédelem közös kutatási területe volt. Átlagon felüli minőségű építészeti és tárgyi leletanyagával, történeti adataival, többször úttörő szerepet tudott vállalni a magyar középkori régészet módszereinek kifejlesztésében. Mindaz, amit a továbbiakban a királyi központok történetéből összefoglalunk, döntő mértékben támaszkodik a régészeti kutatásokra, ezen emlékek középkori sorsa ma már nem írható meg a régészeti kutatások nélkül.

SZÉKESFEHÉRVÁR

Székesfehérvár középkori emlékei a 17–18. század pusztításai során jórészt teljesen eltűntek a föld színéről. Az egykori királyi palotákról alig maradt forrás, a királyi bazilika épülete is az enyészete lett. Csak néhány falcsont és kőtorony, valamint kirabolt sírok szétszórt csontjai maradtak ránk tanúként. A város és épületeinek történetét és a különböző korszakokban fennálló állapotát pusztán ezeknek a csekély adatoknak az alapos elemzésével ismerhetjük meg. E munka pedig csak régészek, építészek, művészet-

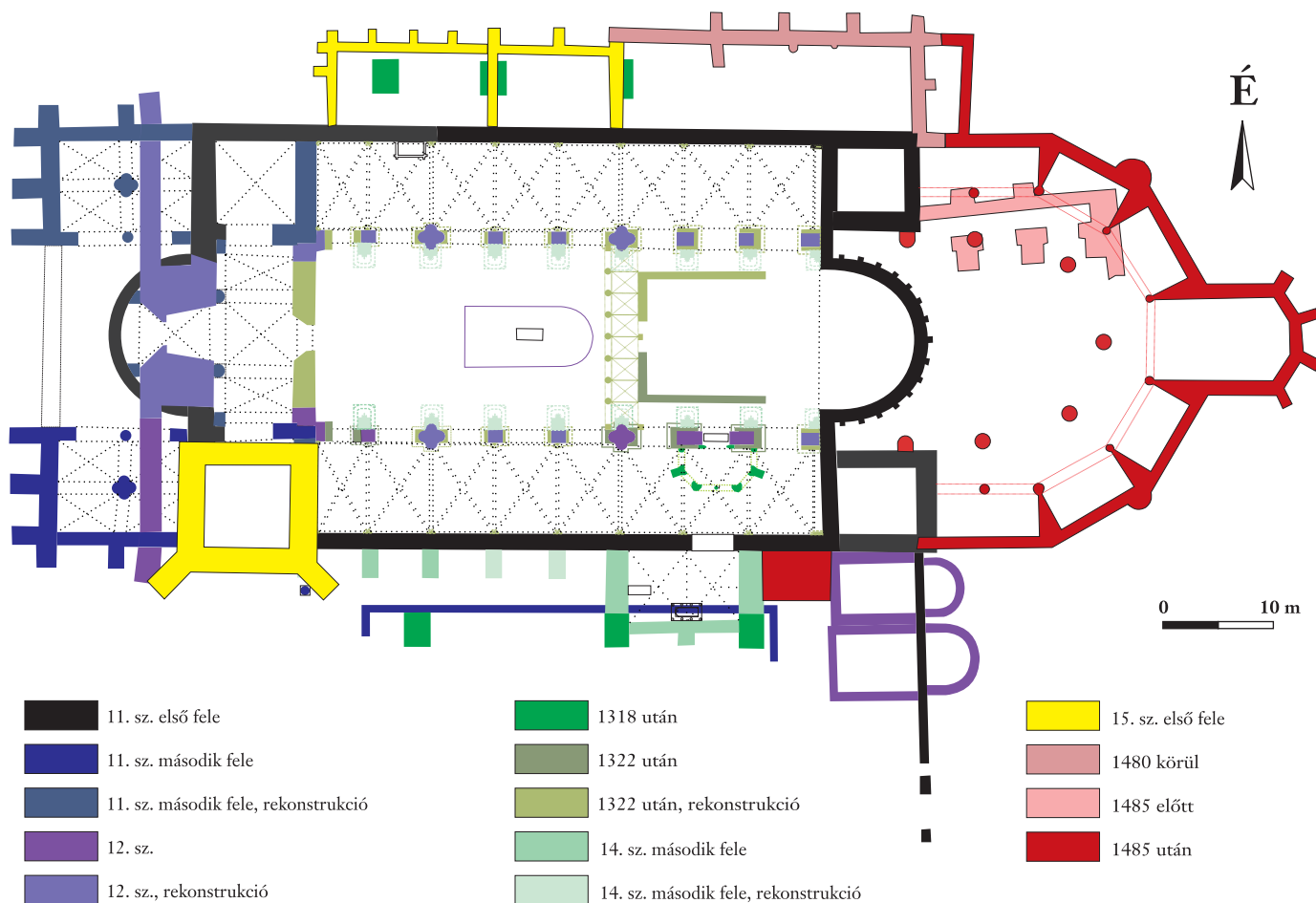
történészek, történészek, antropológusok sajátos kutatási módszereinek egymást segítő összegzésével valósítható meg.

A Mezőföld északi peremének mocsaraiból kiemelkedő szigeten Géza fejedelem alapította meg székvárosát. A sziget közepén emelkedő dombon állt a fejedelmi palota, amit a 11. század első éveiben már négyszögletes alaprajzú kőfalak öveztek. E fehér kőfalaknak köszönheti a város a nevét, amely a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevelében *Alba Civitas* formában tűnik föl. A palotától északra, a piactéren állt a Szent Péter templom, ahol Géza fejedelem eltemették. Szent István király apja temetkező temploma mögött kezdte építeni az 1010-es évektől a Szűz Mária templomot, amelyet saját sírhelyének szánt. A templom építése még a király 1038-ban bekövetkezett halálakor sem fejeződött be, de 1031-ben mégis már itt temették el Szent Imre herceget. Szent István halála után az eredetileg magánegyháznak szánt templom fontos közjogi szerepet kapott: a magyar uralkodók a középkor végéig itt, az államalapító sírja mellett koronáztatták magukat az ország királyává. Az épület hatalmas méretű, háromhajós bazilika volt. **(4. kép)** Főszentélyének kupoláját mozaik díszítette. A szentélyt a mellékajók végéhez csatlakozó két torony fogta közre. A főhajó közepén helyezkedett el az alapító király sírja, Imre hercege pedig a kórus déli oldalán kapott helyet. A templom jelentősége Szent László uralkodásának idején tovább növekedett. 1083-ban I. Istvánt és Imre herceget szentté avatták, ezáltal az épület az ország egyik legfontosabb zarándokhelyévé vált, sőt Könyves Kálmánnal kezdődően a 12. század folyamán a magyar királyok temetkező temploma lett. A 12. századi uralkodók nem csak temetkeztek, hanem építkeztek is a bazilikában. A Szent István-kori épület nagy átépítését talán Szent László kezdte meg, a két szent sírjának feldíszítésével. Ekkor készülhe-

tett a Szent István-szarkofág is. Valószínűleg még Szent László indította el a nyugati előcsarnok, a nyugati toronypár és a karzat kiépítését. Kálmán és utódai alatt nyugat felől lebontották a Szent István-kori templom főhajóját, és új, támváltásos – négyszögletes és négykaréjos alaprajzú elemekből álló – pillérsort építettek az új főhajó számára. A 12. század első felében kiépült a templom déli oldalán a káptalani kerengő két sírkápolnával és talán egy hatalmas átrium is a bazilika és a Szent Péter templom között. A királyi palotában is jelentős építkezések folytak a 12. század közepén: II. Géza felesége, a görög Eufrozina királyné alapított Szent Imre tiszteletére egy kápolnát, amelynek négykaréjos alaprajzú maradványai a mai székesegyház előtt, az egykori palota közepén kerültek elő. A 12. század második felében a Szűz Mária templomban a szentek sírjait is újjáépítették és a templom nyugati homlokzatát hatalmas kapuzattal és gazdag faragott díszítéssel látták el. A bazilika román stílusú átépítése csak III. Béla uralkodása alatt fejeződött be. A következő évszázadban – III. László 1205-ös temetésétől eltekintve – a bazilikába nem temetkeztek királyok és nagyobb építkezés sem folyt. A tatárjárás után a régi palota falai közé IV. Béla a város lakosságát telepítette. Ekkor szüntethették meg a bazilika előtti átriumot is – aminek a helyén a város piactere jött létre –,

és talán ekkor épült az új királyi vár a város északkeleti sarkában. A bazilikát több tűzvész is megrongálta. 1318-ban a északkeleti torony kivételével az egész templom leégett, ezért Károly Róbert – aki később ide is temetkezett – kijavíttatta, új mennyezetet és ólomlapokkal fedett tetőzetet készíttetett, a megrepedezett falakat pedig hatalmas, külső támpillérekkel támasztotta meg. E javítások azonban ekkor még nem sokat változtattak a román kori bazilika összképén. Feltehetően csak az 1327-es, újabb pusztító tűzvész után kezdődött meg a templom igazi gótikus átépítése. Lehetséges, hogy eredetileg csak a mellékhajókat és a kórust akarták beboltozni. Végül, egy tervváltoztatás után a mellékhajók és a teljes főhajó boltozata elkészült. A megerősített román kori pillérek, illetve a felettük húzódó falazat elé, a 16 méter széles főhajóba erősen benyúló falpilléreket építettek. A román kori árkádívek alá szűkebb és alacsonyabb gótikus árkádok kerültek. A mellékhajókat is bordás keresztboltozatokkal fedték. A kórust árkádos szentélyrekesztővel választották le a templom nyugati felétől. Szent Imre sírja mellé díszes kápolnát emeltek. A templom keleti részén megkezdett építkezés valószínűleg hosszú évtizedekig elhúzódott, és csak I. Lajos uralkodása alatt fejeződött be. Lajos király a templom déli oldala mellé saját sírkápolnáját is felépítette. Ebben állhatott baldachinos síremléke,

4. A székesfehérvári bazilika építési periódusai

ESZTERGOM

amely a szintén általa állított krakkói Nagy Kázmér sírhoz hasonlíthatott. Talán még egy új szentély alapozását is elkezdték, de az már nem épült meg. A 14. század második felében befejezett hatalmas gótikus templom az ország legelőkelőbb temetkezési helyének számított. Az északi mellékhajóban még a 14. században nagy baldachinos márványsíremlék készült, egyelőre nem tudjuk, kinek a számára. Ozorai Pipo – Zsigmond király olasz származású hadvezére – az egyik nyugati tornyot építtette újjá, hogy benne családi sírkápolnát alapíthasson. Más magánkápolnák a templom északi oldalához csatlakoztak. Közük a legjelentősebb Kálmáncsehi Domonkosnak, a templom prépostjának 15. század végén épült sírkápolnája volt.

A következő nagy építkezés Mátyás király uralkodása alatt kezdődött. Először a templom főhajójának 14. századi boltozatát cserélték ki késő gótikus hálóboltozatra, még 1483 előtt. 1485 körül kezdődhetett meg egy óriási méretű, a korszak legigényesebb építészeti elrendezését követő: szentélykörüljárós, kápolnakoszorús, késő gótikus csarnokszentély építése, ami a király halálakor 1490-ben még befejezetlenül állt. Mátyás királyt, valamint az új szentély építkezéseit esetleg folytató utódait: II. Ulászlót, II. Lajost és Szapolyai Jánost is a bazilikában temették el.

5. Az esztergomi vár

Székesfehérvárral ellentétben Esztergom, az Árpádok másik székvárosa, megőrizte a középkori királyi rezidencia épületeit. A középkori királyi, később érseki várat a török háborúk ugyan alaposan megrongálták, de a romokat itt nem hordták el az újkorban. Csak a középkori Szent Adalbert katedrális esett áldozatul az új bazilika építésének. Számos felmérés, rajz, festmény, leírás és sok kőfaragvány, sőt az egész Bakócz-kápolna tanúskodik azonban egykori pompájáról. Az esztergomi vár kutatását ezért nem a források szűkösége, hanem inkább a feltárára váró terület nagysága, a feldolgozandó leletek és kőfaragványok sokasága nehezíti. **(5. kép)**

Az Esztergomban folyó kutatások egyik irányát a művészettörténeti vizsgálatok jelentették, elsősorban *Marosi Ernő* munkája nyomán, aki a vár és a katedrális 12–13. századi kőfaragványainak stíluskritikai elemzését készítette el. E munka a középkori Magyarország művészettörténetének egyik legfontosabb fordulópontját, a romanika és a gótika stílusváltásának korszakát világította meg. Itt fogható meg a stílusváltás pillanata, amikor egy műhelyben egymás mellett dolgoztak a Magyarországon már évtizedek óta bevett stílust alkalmazó és a nagy nyugat-európai művészeti

6. Az esztergomi várkapolna szentélye

központok legfrissebb stílárís törekvéseit közvetítő mesterek. Az intenzív építőtevékenység hatására az Európa távoli vidékeiről Esztergomba összegyűlő mesterek a helyi lehetőségekhez és igényekhez igazodva önálló művészeti centrumot teremtettek. Ennek a legszebb emléke a katedrális főkapuja: a III. Béla és Jób érsek által emelt *Porta Speciosa*. A 18. században elpusztult építményről ábrázolások és néhány kőfaragvány maradt ránk. A vörös és fehér márványból emelt kapuzatot eredetileg színes márványberakások díszítették.

Az esztergomi vár kutatásának másik kiemelkedő jelentőségű iránya az egykori palotaépületek rekonstrukciója a fennmaradt falak és kőfaragvány-leletek alapján. 1938-ban Lux Kálmán a magyar műemlékvédelem talán legjobb és

7. Fejezet az esztergomi palota földszinti termében

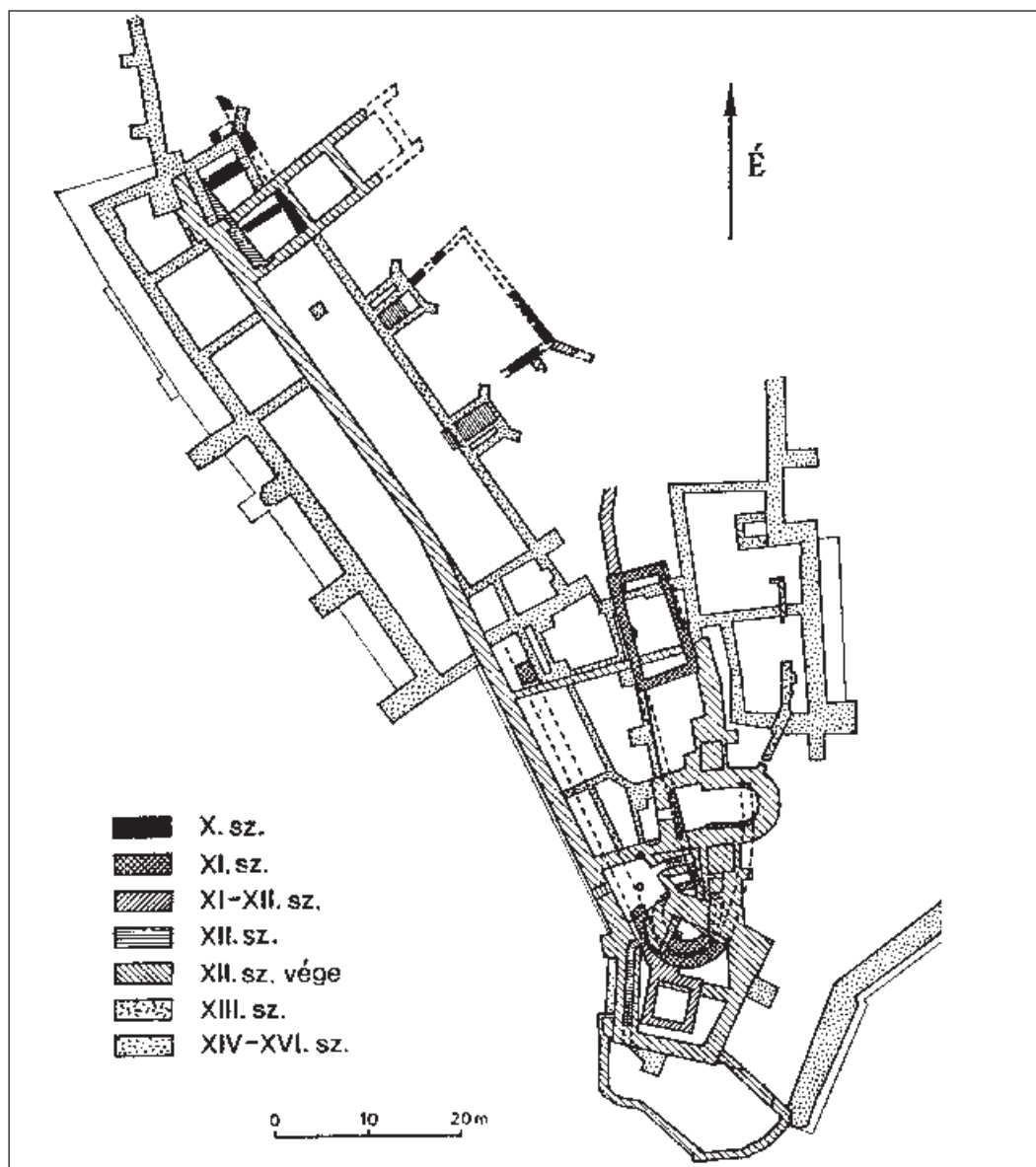
legszebb rekonstrukcióját végezte el az esztergomi palotakápolnán. A kápolna magasan álló falai újkori feltöltések alól kerültek elő az ásások során. Az eredeti helyükön megmaradt, illetve bezuhant hatalmas mennyiségű kőfaragvány, valamint a falakon lévő és az omladékban talált, lehullott 14. századi freskók nem csak lehetőségessé, de a maradványok védelme miatt szükségessé is tették a kápolna eredeti terének hely-

reállítását. A palota többi részén az idő és a pénz szükségessége miatt nem készülhettek hasonló térrekonstrukciók, a feltárások és a helyreállítások eredményeként azonban a palota így is az 1200 körüli magyarországi világi építészet egyedülálló emlékévé vált. A hegy meredek déli sziklafókára – korábbi építmények helyén – III. Béla által emelt lakótorony, a Fehér-torony, valamint ennek északi bővítése és a mellette álló kápolna eredetileg az uralkodó magánlakosztályának részeit alkották. **(6, 7. kép)** A 13. században – mikor a királyi rezidencia már Óbudára került – IV. Béla az esztergomi érsekeknek adományozta a palotát. A főpapok a 14–15. században a palota déli részén kevés építészeti módosítást hajtottak végre, a belső tereket azonban gazdag freskódísszel borították: a kápolnát az 1330-as években Telegdy Csanád érsek festette ki, a lakótorony északi termében pedig a 15. század végén készültek reneszánsz freskók.

Az esztergomi palota további, Horváth István által végzett kutatásai az épületegyüttes egy másik részét, a reprezentatív nagytermet és a hozzá kapcsolódó konyhát, valamint az úgynevezett kis román palotát szabadították ki a későbbi beépítésekéből. **(8. kép)** A kutatások során kiderült, hogy a 12. századi hosszú keskeny nagyterem helyére a 15. század közepén Széchy Dénes és Vitéz János érsek egy hatalmas, a régivel kétszer szélesebb termet építtetett. Az óriási, faboltozattal fedett térből a Duna felé, a hegyoldalra támpillérekre támaszkodó, erkélyes folyosó nyílt. A terem északi végén, a korábbi eredetű – freskódíszéről Szibilla-kápolnának nevezett – kápolna állt. E mögött épült a palota árnyékszékeit magába foglaló torony. A nagyteremhez délről a máig nagyrészt épen maradt konyha és egy vörösmárvány padlóval burkolt kisebb terem csatlakozott. E kisebb terem és a kora gótikus palotakápolna között építtette fel Szathmáry György érsek 1522–24 között a palota reneszánsz lakószárnyát és függőkertjét.

8. Az esztergomi vár nagyterme kutatás közben

9. Az esztergomi palota építési korszakai

10. A 15. századi esztergomi palota

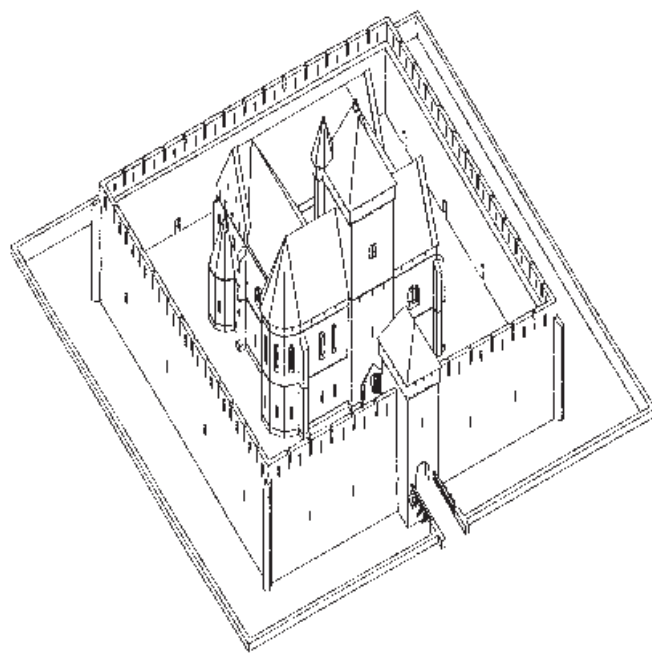
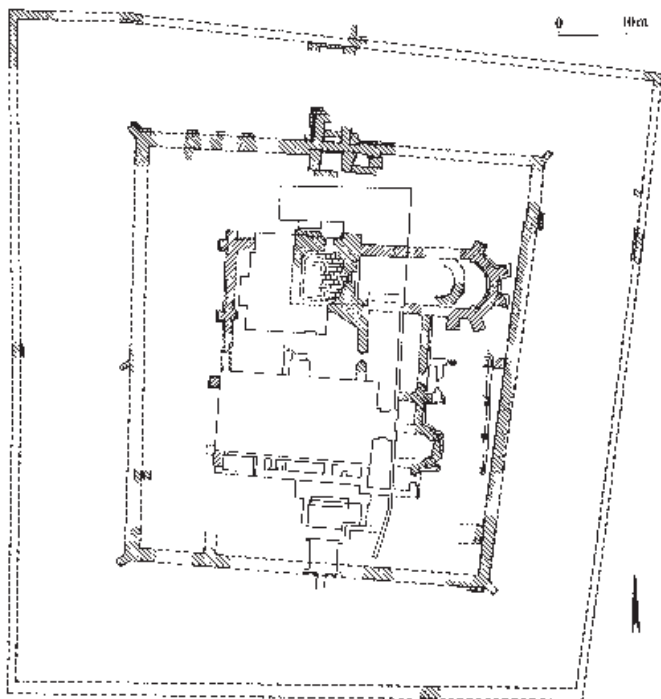
A késő középkori palota óriási mennyiségű kőfaragvány-töredéke ma még nagyrészt feldolgozásra vár, de az eddig elért eredmények: a nagyterem számos szerkezeti elemének azonosítása ígéretes kezdetet jelentenek. Ráadásul e feldolgozómunka még a régebben feltárt déli, Árpád-kori palotarészek tekintetében is hozhat újdonságot. (9, 10. kép)

13. SZÁZADI KIRÁLYI VÁRAK

Az 1230-as években IV. Béla új királyi rezidenciát építtetett Óbudán, amit ekkor még csak Budának neveztek. Itt már a honfoglalás óta uralkodói szálláshely volt, ami mellett Péter király (1038–1046) – elődjének, Szent Istvánnak székesfehérvári templomalapítását mintául véve – létrehozta a Szent Péter prépostságot. A prépostság a késő római castrum falai között épült fel, és feltehetően itt volt a középkori település legkorábbi része, a *civitas* is. Később a castrum déli oldalán létrejött egy piactér, amit a külváros, a *villa* házai öveztek. A civitas másik, nyugati oldalán, a várost átszelő út mellett épült fel a 13. századi királyi vár. (11. kép)

Az óbudai vár teljes feltárására és bemutatására sajnos máig nem nyílt lehetőség, maradványain ugyanis két műemléképület is áll: a 18. század végén épült református templom, és az 1908-ban, Kós Károly által tervezett szecessziós parókia. Éppen ez utóbbi építése során bukkantak rá először a középkori épület maradványaira. A kutatás a későbbiekben is a városi ásatások tipikus módszereivel folyt: különböző időpontokban ásott, sok kis kiterjedésű

11. Az óbudai vár alaprajza

12. Az óbudai vár rekonstrukciója

szelvényben mindig csak kicsi, egymástól elszigetelt részeket lehetett megfigyelni, amelyekből mint mozaik rajzolódik ki a vár képe. IV. Béla vára árokkal és körítőfallal övezett, szabályos, négyszögletes alaprajzú, középudvaros palotaépület volt. Díszes, bélétes kapuzattal ellátott bejárata felett alul négy-, felül nyolcszögű torony emelkedett. A toronyaljából nyílt az Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelt palotakápolna, amelynek sokszögű szentélye kiugrott az épület zárt tömbjéből. Hasonló apszis jelent meg a vár délkeleti sarkán is, amely talán az egykori trónteremhez tartozhatott. A szabályos alaprajzú, kiváló minőségű kőfaragómunkával díszített óbudai palota a 13. század európai várépítészetének legmodernebb elveit követte. E korban Magyarországon teljesen egyedülálló épület volt. A palota luxusa még sokáig megfelelt a királyi igényeknek: egészen Károly Róbert (1301–1342) koráig ez maradt a magyar királyok legfontosabb budai rezidenciája, és csak Károly halála után, 1343-ban, fia, I. Lajos adományozta anyjának, Erzsébetnek. Erzsébet királyné a vár újjáépítésével és a városban hatalmas új templomok (a Szűz Mária prépostság és a klarissza kolostor) emelésével gazdagította új székhelyét. (12. kép)

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA

A magyarországi középkori régészeti lelőhelyek közül a leghosszabb időtartamú és legnagyobb léptékű kutatások a budai királyi palota területét érintették. A területen az első, modern értelemben vett régészeti szondázásokra a második világháború pusztításai után, 1946-ban kerülhetett sor, de a szisztematikus feltárások csak 1948-ban indultak el. Bár a kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy az ország leg-

13. A budai várkápolna

fontosabb középkori lelőhelye önálló s alapvetően csak tudományos szempontokat szem előtt tartó kutatásokat igényelne, a feltárások végül is teljesen alárendelődtek a modern királyi palota helyreállítását célzó beruházásoknak, illetve a közben párhuzamosan folyó, tényleges építési munkáknak. Sajnos ez az alárendelő szemlélet szinte napjainkig érvényes volt, s csak a legutóbbi időkben kerülhetett sor arra, hogy a régészeti kutatások megelőző jelleget nyerjenek, lehetőséget biztosítva egyben a megalapozott műemléki helyreállításokra is.

A feltárások első szakasza 1962–63-ig tartott, a beruházásoknak megfelelően igen változó intenzitással. A Gerevich László által vezetett munkák elsősorban a középkori palota délebbi részére, belső udvaraira és az azokat körülölelő palotaszárnyakra, valamint az erődítések egyes pontjaira irányultak. Fontos kiemelni, hogy az ekkor folyta-

14. Kapu a középkori budai várban

tott ásatásoknak a konkrét feltárási eredményeken kívül iskolateremtő szerepük volt a modern középkoros régészet meghonosításában mind a gyakorlati kutatás, mind a tudományos feldolgozás módszertana szempontjából. **(13. kép)** Az eredmények máig mintaadó összefoglalását számos részpublikáció és előzetes feldolgozás után Gerevich írta meg 1966-os *A budai vár feltárása* című monográfiájában. **(14. kép)** A palota kutatásának második szakasza 1970-ben indult meg, kezdetben leletmentő jelleggel. Az építkezések ekkor érték el a palota északi részét. Régészeti szempontból döntőnek az egykori északi előudvar területének nyugati részén (mai nevén Hunyadi-udvaron) folytatott tereprendezés bizonyult. Ennek során derült ki ugyanis, hogy a helyszín különleges fontossággal bír nemcsak a palota és a polgári város története, hanem az egész középkori magyar művészettörténet szempontjából is. A Zolnay László által 1985-ig irányított munkák alapvetően két új eredményt hoztak. Egyrészt ekkor vált világossá, hogy az udvar területe eredetileg a 13–15. század között a városhoz tartozott. Telkek, házak borították, s csak ezek fokozatos elbontása után csatolták a palotához. A másik, a nagyközönség számára is ismertebb eredmény a budai gótikus szoborlelet napvilágra kerülése volt.

Az újabb kutatások során először a Hunyadi-udvar feltárását fejezték be 1986–87-ben, illetve ezzel párhuzamosan folytatták a Csikós-udvar ásatását. Elsősorban a különböző erődítések és utak egymáshoz való viszonyára nyerhettünk fontos információkat az Árpád-kortól egészen a törökör végéig terjedő időszakból.

Teljesen új helyszín, a keleti falszoros (ma: Öntőház-udvar) kutatását kezdték el – egyelőre szondázó jelleggel – 1998–2000 között. Területén először sikerült azonosítani azt a különböző helyszínrajzokról ismert, két nagyméretű 16–18. századi építményt, amely a barokk korban kétségkívül öntőházként üzemelt. Legújabb, egyelőre ugyancsak szondázó jellegű kutatásaink 1999–2000-ben már az erődítéseken kívüli, egykori királyi kertek helyét érintették a Várhegy délnyugati lejtőjén, itt bukkantak elő először eredeti helyzetben lévő, reneszánsz építészeti faragványok.

Témánk kapcsán ki kell térnünk a királyi palota előterében, a Szent György téren 1994 óta folytatott ásatásokra is. Előbb *Feld István*nak az egykori Szent Zsigmond templom romjainál végzett feltárásai hoztak napvilágra olyan szobrokat, amelyek a Zolnay-féle szobrokkal mutatnak rokonságot, majd Magyar Károly ásatása során került elő két, valószínűleg ugyancsak e körbe sorolható töredék. Végül *B. Nyékhelyi Dorottya* szenzációs leletegyüttesét kell kiemelni a volt Teleki-palota helyén végzett kutatásokból. Egy kút iszapja igen sok bőr-, fa- és egyéb lelet mellett eddig egyedülálló mennyiségű és minőségű textilanyagot is megőrzött, közöttük egy Anjou- és magyar címerekkel ékesített fali kárpitot.

A középkori királyi palota témakörét hosszú ideje vizsgáló, szerteágazó, általános történeti, művészet- és építészettörténeti, valamint régészeti kutatások ellenére még

számos megoldatlan kérdéssel állunk szemben. Ennek okát alapvetően két tényben kereshetjük. Egyrészt a királyi levéltár, valamint a budai városi levéltár pusztulása folytán nem áll rendelkezésre az írott forrásanyag egyik legfontosabb csoportja. Másrészt a palota építészeti maradványainak erős pusztulása csökkenti a régészeti megismerés amúgy is korlátozott lehetőségeit. A pusztulás okát itt nem csak a háborús rombolásokban kell keresnünk, hanem a különböző építkezésekhez kapcsolódó bontási, tereprendezési munkákban is.

A királyi palota kapcsán az első, gyakorlatilag máig megválaszolatlan kérdés a kezdetekre vonatkozik. A kérdés körül kialakult, hosszú évekig zajló, heves vita – amely ’budai vita’ címszó alatt vonult be a középkori régészet történetébe – alapvetően a korai palota elhelyezkedéséről folyt. Ennek kapcsán Gerevich és Zolnay homlokegyenest eltérő álláspontja ütközött egymással. Gerevich szerint a legkorábbi lakhely is ugyanott állt, ahol a későbbi, azaz a Várhegy fennsíkjának legdélebbi részén, a várostól elválasztva. Zolnay szerint az első királyi udvarhely a Várhegy ellenkező, északkeleti sarkán helyezkedett el a város védelmi vonalán belül, s azonos a forrásokban 1301-től előforduló, *Kammerhof*ként vagy *Magna curia regis*-ként emlegetett objektummal. Bár a történeti források inkább Zolnay álláspontját támasztják alá, az általa a mai Táncsics Mihály u. 9–11. számú telekre lokalizált Kammerhof helyszínén eddig még csak kisebb, előzetes kutatásokra került sor, és így végleges véleményt mondani ma még korai lenne.

A Várhegy déli végén feltárt épületmaradványok közül a legkorábbi, összefüggéseiben is többé-kevésbé jól értelmezhető együttes csak a 14. század közepső harmadára keltezhető. Az objektum a sziklaplató legdélebbi, észak felé trapéz alakban enyhén szélesedő részét foglalta el. Négy szárnyával szűk, téglalap alakú udvart – a forrásokban később Kisudvar – zárt közre. Délnyugati részéből eltérő tájolású, masszív, négyzetes alaprajzú torony szögelt ki. Úgy tűnik, hogy ez a – valószínűleg elsősorban értékmegőrzőként és végső menhelyként, de alkalmilag akár lakhelyként is – használt öregtorony kölcsönzött egyedül erődített jelleget az együttesnek. A kutatás a fent leírt együttest az egyik, 16. századi magyar nyelvű forrásban „Istvánvár”-ként megjelenő objektummal azonosítja, és azt I. (Nagy) Lajos király öccsével, Anjou Istvánnal hozza kapcsolatba, aki 1347–1354 között tartózkodhatott itt.

A kutatók többsége általában egyetért abban, hogy a következő jelentős építkezésre a herceg halála után kerülhetett sor, s Nagy Lajos nevéhez köthető. Tulajdonképpen a királyi palota története csak innen követhető nyomon. Az ez időben Budán lezajlott több, nagyszabású esemény – 1365. IV. Károly német-római császár látogatása, 1366. V. (Palaiologosz) János látogatása, 1368. III. (Nagy) Kázmér látogatása – számára is inkább az új, reprezentatívabb déli palota színtere látszik alkalmasnak, bár az első, topográfiai is bizonyosan a déli palotára vonatkozó forrás csak 1390-ből származik. A Nagy Lajos-féle bővítés fő színtere a Istvánvár északi előtere, a feltétele-

zett előudvar lehetett. Csak a legutóbbi időszakban derült ki, hogy az 1366-os pápához írt oklevél, amelyet eddig a keleti szárnyban álló kápolnához kötöttek, valójában Visegrádra vonatkozik, s így a budai építkezéseknél keltező erővel nem bír. Mindettől persze a kápolna maga – legalábbis annak első formája – még épülhetett Nagy Lajos alatt, s ennek nem mondanak ellent a mára egyedül fennmaradt alkápolna műformái sem.

A palota kiépülésének egyik legfontosabb korszakát Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejére, különösen az 1410-es, 1420-as évekre tehetjük. Annak ellenére, hogy Zsigmond meglehetősen sokat volt távol Budától s magától az országtól is, minden igyekezetével azon volt, hogy az itteni palotáját európai szintű uralkodói központtá formálja. Bár a munkák a források szerint végül is befejezetlenül maradtak, az együttes alapterülete, szerkezete igen jelentős változásokon ment keresztül. Az ekkor kialakult állapot – a középkor végét leszámítva – már szinte alig változott. A ma látható maradványok legnagyobb része is ebből az időszakból származik. (15. kép)

Úgy tűnik, Zsigmond uralkodásának első időszakában még jobbára az Anjou-palota keretei között, illetve ahhoz igazodva építkezett: az Istvánvár leomlott vagy lebontott déli szárnya helyére új, többemeletes, reprezentatív épüle-

15. Gótikus ablak a palotán

tet emelt. Ugyancsak a lejtőre került egy valamivel tán egyszerűbb, de ugyancsak többszintes építmény. E két új épület immár teljesen körbezárta az Istványtorony eddig szabadon álló, déli részét. Végül az így kibővített Anjou-kori palotát egy trapéz alakú védőövvvel vette körül, megtartva annak eredeti északi határát. Valószínűleg még ugyanezen építkezések sorában került két torony az együttest északról lezáró I. szárazárok keleti és nyugati végéhez.

Az első, viszonylag kisebb építkezések után Zsigmond több fázisban mind a négy égtáj felé kiterjesztette a palota határait. Ezek közül az északi bővítés, egy hatalmas udvar elsősorban kényelmi és reprezentációs célokra, azaz új palotaszárnyak építésére volt alkalmas. Az udvar díszé az északi részen álló harmadik, kelet–nyugati irányú szárny lehetett, melyet a forrásokban Zsigmond palotájaként említett épülettel azonosíthatunk. Hatalmas méreteire jellemző, hogy a benne lévő díszterem mintegy 100×25 lépés, azaz cca. 70–75×18–20 méter alapterületű volt. Ettől északra az udvart egy másik, a korábbinál jóval nagyobb kelet–nyugati sziklaárokkal választották el a várostól. Zsigmond további – a keleti, a déli és a nyugati lejtőkön folytatott – bővítései elsősorban védelmi célokat szolgáltak. A keleti oldal védművei most már egészen a Dunáig nyúltak, biztosítva nemcsak a vízellátást, hanem a parti út, a kikötő és a folyó ellenőrzését is.

A BUDAVÁRI GÓTIKUS SZOBROK

1974 februárjában a középkori palota északi előudvarának nyugati oldalán (ma: Hunyadi-udvar) a Zolnay László által folytatott régészeti kutatások során gótikus szobrok nagyszámú töredéke került napvilágra – jórészt egyetlen lelőhelyről. A több száz töredékből végül is több mint hatvan figurát lehetett azonosítani. Az ásatások alapján tisztázódott, hogy a lelőhely valójában egy, az eredetileg a polgári városhoz tartozó épület maradványa, melyet szeméttel, többek között éppen a szobrokkal töltöttek fel. Az épületet a környezetében lévő többi, hasonló objektummal együtt még a középkor folyamán bontották el, teret adva így a palota új előudvarának kialakításához. A körülmények folytán sajnos a régészeti feltárás számos kérdésre nem adhatott választ, így a szobrok körüli viták teljesen ma sem tekinthetők lezártnak. Feltárójuk kezdetben Anjou-kori datálásuk mellett foglalt állást, s erre hajlott az együttes művészettörténeti feldolgozását végző Marosi Ernő is. Marosi azonban a feldolgozás előrehaladtával már egyértelműen a későbbi eredeztetést tartotta valósnak, összefüggésbe hozva a Zsigmond-féle hatalmas építkezésekkel. A szobroknak az 1410-es, 1420-as évekre történő keltezése – ami Marositól származik – ma is általánosan elfogadott.

Vita tárgyát képezi még a szobrok egykori felállítási helye is. (Megjegyzendő, egy részük valószínűleg soha nem is volt felállítva!) A szobrok eredeti felállítását Zolnay és Marosi a palotában valószínűsítette, *Buzás Gergely* újabban viszont ilyen szempontból a Szent Zsigmond templomot

sem tartja kizártnak. Ennek azonban ellentmond *Végh András* régész újabb felismerése, mely szerint egy, a palota Gerevich-féle ásatásai során a kápolna maradványai mellett előkerült szobortöredék – imára emelt kezek – pontosan illeszkedik a Zolnay-féle szobrok ún. „kék köpenyes női szent” alakjának csuklócsonkjához.

A BUDAI PALOTA A KÖZÉPKOR VÉGÉN

A Zsigmond halálát követő két évtizedben – azaz Albert, II. Ulászló, illetve V. László uralkodása alatt – a királyi palotán jelentősebb építkezésre vonatkozó adatot sem a történeti források, sem a régészeti kutatások alapján nem tudunk kimutatni. A palota építésének újabb virágkora kétségkívül Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére tehető. Különösen fontos a második feleségével, nápolyi Aragóniai Beatrixszal kötött házasságát (1476) követő időszak, amikor az új itáliai stílus, a reneszánsz fokozatos térhódítása tapasztalható. A források – elsősorban *Bonfini* – alapján Mátyás igen nagyszabású építőtevékenysége bontakozik ki előttünk, és ezt támasztja alá a már korábban említett, nagyszámú reneszánsz építészeti faragvány is. Eddig azonban jórészt nem, vagy alig ismerünk Mátyásnak tulajdonítható épületmaradványt. Az ellentmondás részben azal magyarázható, hogy Mátyás építkezései alapvetően a már meglévő épületeknek az új stílushoz igazodó átalakítására, modernizálására, díszítésére (ajtó- és ablakkeretek, mennyezetek cseréjére, szobrok, díszutak állítására stb.) irányultak. Mindezek az épületek felmenő részével együtt elpusztultak. Mátyás legjelentősebb építkezései a források alapján a Nagyudvart körülvevő palotaszárnyaknál és a kápolnánál történtek, illetve a Zsigmond-udvar északkeleti épületénél. Mátyás kapcsán a források kiemelten emlékeznek meg a királyi kertekről és a bennük álló kerti építményekről. Ezek azonosítása még nem történhetett meg, mivel a kutatások csak most kezdődtek el.

Nyilvánvaló, hogy a reneszánsz építkezések nem záródtak le Mátyás halálával, hanem, ha kisebb léptékben is, de folytatódtak II. (Jagelló) Ulászló uralkodása alatt, különösen annak első felében. Ezt – néhány forrásadat mellett – több Ulászló-címeres kőfaragvány is igazolja, jóllehet az építkezések pontos helye ugyanúgy vitatott, mint a Mátyás-koriaké. Az ezután következő időszakból, az ugyancsak Jagelló-házbéli II. Lajos korából különösebb építkezésekről nincs tudomásunk.

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatavesztést és a király halálát követően Buda és a királyi palota szerepe egyszerre ártékelődött. A csatavesztés hírére a királynő kíséretével együtt fejvesztve elmenekült, s a várost rövid időre a szultáni hadak szállták meg. A törökök a várossal ellentétben, amelyet felgyújtottak, a palota esetében megelégedtek kifosztásával. Visszavonulásuk után Budát átmenetileg Szapolyai János foglalta el, de már 1527 nyarán át kellett adnia a közben ugyancsak királlyá koronázott Habsburg Ferdinándnak. Buda ettől kezdve a két ellenki-

rály közötti harcokban katonailag fontos ütközőponttá vált, s ez meghatározta azt is, hogy a palotán ezután milyen építkezéseket hajtottak végre. 1529-ben a szultáni seregek újra elfoglalták Budát, majd átadták a vazallusukként számon tartott Szapolyainak, aki azután több lépcsőben próbálta meg jól védhetővé építeni. A palota esetében ez elsősorban a déli, az ostromnak leginkább kitett részen kiépített új védőműveket jelentette. A lankás lejtőn előrenyúló Zsigmond-kori, háromszögű védőmű helyére az 1530-as évek végére hatalmas, a kor színvonalának megfelelő kerek ágyúbástya, a déli rondella került. Ez vastag falaival már jobban ellen tudott állni a Gellért-hegyen felállított ellenséges ágyúk tüzének, ráadásul a rajta lévő ágyúkkal viszonozni tudták azt. A délkeleti részen ezen túl a rondella és a keleti falszoros között, illetve utóbbi déli fala előtt szögben megtörve fedett lőállást, kazamatafolyosót építettek ki, amelyből keresztűz alatt lehetett tartani az egész délkeleti várlejtőt. Ezek, a korban modernnek számító védőművek ugyan ellen tudtak állni a következő Ferdinánd-párti ostromnak, azt azonban már nem tudták megakadályozni, hogy 1541-ben az úgymond szövetségesként a vár felmentésére érkező török seregek megszállják azt. Ettől fogva Buda 145 évre török uralom alá került. Benne a királyi palota teljesen elvesztette korábbi funkcióját: jószerével csak kaszárnyaként, fegyverraktárként és börtönként működött.

VISEGRÁD

Visegrád a középkorban mindig fontos politikai szerepet töltött be az ország életében: a 11. és a 13. században mint a Pilis királyi erdőterületeit kormányzó megyeszékhely és alkalmi királyi szállás, a 14. században királyi rezidencia,

még a 15–16. században mint az egyik legfontosabb királyi mellékrezidencia. Ezzel szemben a település gazdasági jelentősége szinte elhanyagolható volt. Létét, gazdagságát és városi rangját mindig is politikai szerepének köszönhetette. Az újkorban a helyén létrejövő falu jelentősége meg sem közelítette a középkori települését. Ez a régészeti kutatás számára azzal a szerencsés következményekkel járt, hogy a törökkorban és az újkorban nem építették át és nem is hordták teljesen szét a középkori romokat. A visegrádi vár hatalmas falai mindig is láthatóak maradtak, és már a 19. század második felében országos mozgalom indult feltárásukra és helyreállításukra. A királyi palota és a város épületeinek romjai azonban a 20. századig rejtve maradtak az újkorban rájuk hordott, sokszor több méter magas feltöltések alatt, így az 1930-as években megindult modern régészeti kutatás általában érintetlenül találta a középkori rétegeket. Visegrádon ezért minden más magyar királyi székhelynél teljesebb képet kaphatunk a középkori királyi udvarnak és környezetének építészeti és anyagi kultúrájáról.

A visegrádi várat a tatárjárás után, egy újabb mongol támadás hírére, 1247 körül kezdte építtetni Mária királyné, IV. Béla hitvese. A építkezést az 1250–60-as években maga a király folytatta, aki az először felépült, menedékvárként szolgáló fellelgyvár alatt hatalmas lakótoronyt és a két várrészt összekötő völgyzáró falrendszert építtetett. A vár – elsősorban tágas lakótornya – Pilis megye ispánjának rezidenciája lett, és a Pilisben vadászó király számára alkalmi szálláshelyként is szolgált. A háromszögletű fellelgyvár sarkain kaputorony, egy ötszögletű öregtorony és egy toronyszerű palotaépület emelkedett. A fellelgyvártól négyzetes őrtornyokkal tagolt várfal futott le a Dunáig, kaputoronnyal. A kaputorony mögött épült a nyújtott hatszögletű lakótorony. **(16. kép)** A visegrádi vár a tatárjárás utáni

16. A visegrádi alsóvár
(Salamon-torony)

magyarországi várépítészet többi emléke közül nem csak hatalmas méreteivel, tagoltságával, de díszítettségével, reprezentatív megjelenésével is kiemelkedik.

Visegrád valódi királyi rezidenciává csak 1323 után vált, amikor Károly Róbert Temesvárról ide, a jól védhető visegrádi vár falai közé helyezte székhelyét. Elsőként a vár megerősítését és lakályosabbá tételét célzó építkezések indultak meg. A lakótorony köré új belső falrendszer és zárt udvar épült, a torony belsejét pedig kő válaszfalakkal osztották meg. Az első és a negyedik emeletet beboltozták, és átalakították a védőterasz szerkezetét is. 1325-ben már állt a várban – feltehetően a lakótoronyban – a Keresztelő Szent János-kápolna. A fellegrvárban a 13. századi lakóépület pótlására két új palotaszárny épült. A délkeleti szárny földszintjén raktár, felette kétszintes nagyterem, a délnyugati szárny földszintjén konyha, emeletén pedig kéthelyiséges lakosztály épült. A várat új falövvel, gazdasági udvarral és a sziklába vágott szárazárokkal bővítették. A vár alatt ezekben az években született meg – a korábbi *hospes* település helyén – a város, amelyben királyi ház is épült. 1330-ban ebben kísérelt meg merényletet a királyi család ellen Zách Felicián.

A későbbi királyi palota területén a régészeti feltárások egy 1300 körüli, faházakból és külső kemencékből álló, szórt rendszerű településrészletet hoztak felszínre. Ezt váltotta fel a királyi udvar ideköltözésekor egy utca, amelynek két oldalán, szabályos kiosztásban, fa- és kőházak álltak. A téglalap alakú házak az utcával párhuzamosan he-

lyezkedtek el, és bejáratuk a hosszoldalon nyílt. Az épületek két alaptípusba sorolhatóak. Ezek a típusok a középkori város más részein is megtalálhatóak egészen a 15. század elejéig. A kisebb, 7×18 méter körüli méretű épületeknek két helyiségük volt, amelyek közül a szobát kemencével, szemeskályhával vagy *hypocaustummal*, a konyhát kandallóval fűtötték. A földszinteseket fából, az emeleteseket kőből emelték. A másik háztípus jóval nagyobb méretű – kb. 15×30 méteres – volt. Ezek kőből vagy fából, de mindig emeletesre épültek. Földszintjük nem volt lakótér, hanem raktárként, kiszolgálóterként használhatták, itt helyezték el például az emeleti szobákat fűtő *hypocaustum*-kemencéket. A fafödémeket faoszlopok tartották. Az emelet beosztására csak az egyik épületnél következtethetünk. Itt feltehetően egy középső, nagyobb teremhez kétoldalt csatlakozott két-két szoba, amelyek közül egyet-egyet *hypocaustum* fűtött. E háznak a tetőterét is szobákkal építették be, amint az ásatásból előkerült tetőablak keretkövei bizonyítják. Ezek a nagyméretű házak a királyi udvar mellett élő gazdag nemesek kúriái lehettek, míg a kisebbekben a szerényebb polgárházakat kell látnunk. Nem tudjuk, hogy a korai királyi ház azonosítható-e valamelyik feltárt nagyobb udvarházzal, de ez a lehetőség sem zárható ki.

A legteljesebben feltárt, ilyen nagyméretű kúriaépületet egy-két évtizeddel elkészülte után elhagyták, majd I. Lajos trónra kerülése után egy igen népes – legalább 30 kőfaragóból álló – kőfaragópáholy költözött falai közé. A kőfaragószínek a ház külső falához támasztva építették fel. Az

17. A visegrádi palota és a ferences kolostor alaprajza

itt faragott kövek egy templom számára készültek, amelyek az alapozási munkáit is megkezdték az utca túloldalán fekvő, másik ház mellett. Az építkezés csak egy-két évig tarthatott, és amikor 1347-ben a királyi udvar Budára költözött, a munka megszakadt. Az épület minőségéből és a páholy nagy létszámából mindenképpen királyi építkezésre következtethetünk. Talán egy királyi kápolna munkálatai indultak meg.

Az udvar 1355-ben költözött vissza Visegrádra. Ekkor kezdődött meg a palota kiépítése. Megszüntették a hegy lábánál húzódó utcát és az utca Dunára néző oldalán álló házsor. A helyén tágas udvart és a terület északi felén kertet alakítottak ki. A hegyoldalra épült házakat megtartották, sőt újabb szárnyakkal tovább bővítették. 1356-ban már állt a királyi kamara épülete, amely talán azonosítható azzal, a palota délkeleti részén feltárt, fa-kő szerkezetű épülettel, ami a korábbi nagy udvarházak mintájára épült ugyan, de egy műhelynek adott otthont. 1366-ban már elkészült a palota Szűz Máriának szentelt kápolnája is, amely talán azonos a később Szent György-kápolnaként említett palotakápolnával, amely a mai palotától délre helyezkedhetett el. Nagy Lajos király visegrádi palotája a 13–14. századi városi uralkodói rezidenciákhoz hasonló, nagy területű, védőművek nélküli, sok épületből álló együttes volt. **(17. kép)**

I. Lajos király a visegrádi fellegrárban is folytatott építkezéseket. Az ő korában épülhetett a belső vár új, északnyugati lakópalotája, a földszintjén raktárral, az emeletén egy háromhelyiséges lakosztállyal, valamint a délnyugati palota korábbi lakosztályát is kibővítették egy teremmel, amely az újonnan épült második emeleten kapott helyet.

Zsigmond király uralkodása kezdetén a visegrádi rezidencia gyökeres újjáépítését kezdte el. A Nagy Lajos-kori palotánál valamivel kisebb területen, a korábbi épületek lebontása után egy szabályos, 123×123 méteres új palotát hoztak létre. A falakkal övezett épületegyüttes nyugati felét egy nagy udvar foglalta el, amely nyilvános tér volt, alkalomadtán ünnepek, lovagi tornák helyszíne is lehetett. Az udvar középtengelyében a hegyoldalban kialakított teraszon állt a kápolna. Az udvar északi felét övező épületek földszintjét nagy konyha, raktárak és borospince foglalták el. Az északi szárny emeletén állt a palota nagyterme, ami ünnepek, lakomák színhelye lehetett. Az utcára néző, nyugati szárny emeletén egy kisebb terem a királynak és magas rangú vendégeinek reprezentatív lakomatermeként szolgálhatott. Az alsó udvart keletről lezáró, középudvaros, négyzetes palota volt a királyi pár lakóépülete, míg az alsó szint udvarra néző, nyugati szárnyában a palota hivatali helyiségei: bírósági termék, kancelláriák kaptak helyet. A lakópalota másik két földszinti szárnyában, valamint a hegy felőli, keleti szárnyban az emeleti szinten az udvari személyzet, a király háznépének tagjai laktak. Itt a keleti szárny déli végén volt a királyi magánkonyha is. A palota emeletének másik három szárnyát a király és a királynő lakosztálya foglalta el. E szint árnyékszékeit egy önálló toronyban helyezték el, amelynek szennyvízgyűjtőjébe bevezették a palota vízvezetékét. A két lak-

18. A visegrádi palota Zsigmond-kori díszkútja

osztály a nyugati szárny nagy, közös ebédlőterméből nyílt. Mindkettő három helyiségből: egy magánébédlőből, egy *anticamerából* és egy *camerából* állt. A déli szárnyat elfoglaló királyi lakosztály magánébédlőjének az alsó nyilvános udvarra néző homlokzatán nyitott erkély épült, amelyen a király uralkodói pompájában jelenhetett meg alattvalói előtt. A királynői lakosztály a kertre néző, északi szárnyat foglalta el. A lakópalota belső udvarát hatalmas, torony formájú díszkút és egy hozzá kapcsolódó, emeletes árkádsor díszítette. A kút a vízvezeték-rendszerrel együtt már az építkezés második szakaszában készült el. **(18. kép)** Ekkor az eredeti terveket kibővítve a keleti szárny második emeletére egy újabb lakosztályt emeltek, talán az új királyné, Zsigmond második felesége: Cillei Borbála számára. E lakosztályhoz egy hideg-meleg folyóvízzel ellátott fürdő is csatlakozott, amely egy hypocaustummal fűtött mosdokamrából és egy kőkáddal ellátott fürdőkamrából állt. Szintén a második emeleti lakosztályhoz tartozott egy kis zárt kert, amelynek falait ülőfülkés folyosók és egy pompás falikút díszítették. A kert fagyra érzékeny, különleges virágainak téli tárolására egy kis virágkamrát alakítottak ki a fürdő kemencéinek közelében. A kert teraszáról híd veze-

tett át a palotakápolna sekrestyéje felett elhelyezett oratóriumba.

A palota északi oldalán a korábbi királynői lakosztály alatt egy másik, magas falakkal és azt kísérő gyeppadkával kerített, kis, zárt, virágos kertecske helyezkedett el. Ezen túl terült el a szintén kőfallal övezett, gypes, gyümölcsfákkal és szőlővel beültetett, négyzetes alaprajzú nagy kert, amelynek a középpontjában a hegy lábánál hatszögletű, vörösmárvány díszkút állt. A kút felett a hegyoldalt teraszosan alakították ki. A kerten túl kaphatott helyet a palota gazdasági udvara az istállókkal.

Maga a palotaépítkezés az 1380-as évek végétől a 15. század első évtizedéig tarthatott. 1405–1408 között Zsigmond udvara Budára költözött, s ezzel a visegrádi palota elvesztette főrezidencia rangját, de mint mellékrezidencia tovább élt, és az épületek felújítására, sőt néha kibővítésére is sor került. Zsigmond a visegrádi fellegrádon is építtette: újabb falóvet emeltetett, reprezentatív kaputoronnyal bővítette a vár védőműveit, a belső várban pedig ő építtette az öregtoronyhoz kapcsolódó asszonyházat.

V. László uralkodása alatt, majd Mátyás királyságának első felében Visegrád királyi lakóhely-szerepe megszűnt. Az udvar távoztával a város elsovadt, a palota épületei romlásnak indultak. Helyreállításuk csak Mátyásnak Beatrixszel kötött házassága, 1476 után kezdődött meg, és az 1480-as évek közepéig tartott. A visegrádi uradalmat Mátyás a királyi udvar ellátását végző budai udvarbíróshoz kapcsolta, és a budai udvarbírók feladatául szabta a palotaépítkezés intézését. A Zsigmond-kori épületek helyreállítását egy, főleg az Észak-Dunántúlon működő, a budai udvarbírók más építkezéseiben is tevékenykedő, késő gótikus műhely végezte. E műhely készítette a palota legdíszesebb részletét: az utcai homlokzat szobrokkal és címerekkel díszített, késő gótikus zárterkélyét is. A palota díszítésében más hazai mesterek is szerepet kaptak. A felső zárt kert oroszlánalakokkal díszített, 1483-ban faragott, vörösmárvány falikútja feltehetően budai márványfaragó mesterek műve. Mátyás azonban egy kiváló római szobrászt, a trauai származású Giovanni Dalmatát is szolgálatába fogadta, aki egy olasz szobrászokból és kőfaragókból álló műhely élén a palota díszítésében kapott fontos feladatokat: két szökőkutat: a Herkules-kutat és a Múzsák-kútját, a díszudvar reneszánsz loggiáját és a kápolnaberendezést készítette el. E műhely tagja volt a kisebb tehetségű, comoi születésű szobrász, Giovanni Ricci is, aki a Visegrádi Madonna néven ismert, *lunetta*-domborművet készítette. **(19. kép)** Ezek a reneszánsz művek voltak az első jelentős reneszánsz szobrászati és építészeti alkotások, amelyek az Alpoktól északra készültek. A palotakápolnában ugyanakkor Firenzéből. Andrea Verocchio műhelyéből hozott fehér márvány oltárokat és egy szentségházat is felállítottak. A Mátyás-kori átépítés, bár a régi palota teljes felújításával járt, az épületegyüttes

Zsigmond-kori funkcionális elrendezésén csak alig változtatott. Mátyás hasonló nagyságrendű újjáépítést végzett a visegrádi fellegrádon, és hozzákezdett a ferences kolostor felújításához is, de ezt a munkát már csak II. Ulászló fejezte be a 16. század első évtizedében.

A RENESZÁNSZ ÚJJÁSZÜLETÉSE VISEGRÁDON

A magyar középkori régészet 20. századi történetének két-ségkívül egyik legjelentősebb felfedezése a középkori királyi palota megtalálása és feltárása volt Visegrádon. Ezen belül is a leglátványosabb leletek közé tartozott a palota egyik belső udvarát díszítő Herkules-kút darabjainak megtalálása. Előkerülése, tudományos feldolgozása, majd rekonstrukciója kitűnően illusztrálja mindazokat a lehetőségeket és – egyben – problémákat, amelyek jellemzőek a középkori régészet számos területére.

Visegrád mindig is szimbolikus jelentőségű hely volt a középkori magyar történelem kutatásában, és a régészet is nagyon hamar lehetőséget kapott arra, hogy megmutathassa, mennyiben tud hozzájárulni a nemzeti múlt feltáráshoz. A 19. század első felében a történelmi festészet közkedvelt témája volt Visegrád középkori romjainak, a Fellegrádnak és a Salamon-toronynak a megfestése vagy a helyhez kapcsolódó középkori történetek megjelenítése a művészek által elképzelt középkori környezetben. Így ábrázolták Zách Felicián merényletét Károly Róbert és családja ellen vagy a korona elrablását a visegrádi várból. A romantikus művészet ezen alkotásai mindig támaszkodhattak valamilyen középkori forrásra, mint például a *Képes Krónika*ra vagy *Kottaner Jánosné* visszaemlékezéseire. Hasonlóképpen középkori vagy kora újkor szövegek szolgáltattak kiindulópontként ahhoz, hogy Mátyás király egykori díszes, messze földön híres palotáját kutassák. Ennek régészeti feltárása egyszerre kecsegtetett azzal, hogy a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb alakjának palotáját találhatjuk meg, másrészt azzal, hogy megleglik benne azokat a csodálatos művészeti alkotásokat, amelyekről a palota leírói beszámoltak. Főként Antonio Bonfini leírása számított kiindulópontnak, amelyben részletesen szerepelnek például a palota legfontosabb díszei közé tartozó szökőkutak. Azt lehetett remélni, hogy a feltárással elvesztett művészeti alkotások kerülnek felszínre, bizonyítva, hogy Mátyás király alatt nem csak a költészetben jelent meg magyar földön a reneszánsz, ahogy azt Janus Pannonius verseiből tudjuk, hanem a többi művészeti ágon is.

Mindezek együttesen is jól mutatják, hogy hazánkban a visegrádi palota nyomainak keresése a 19. század vége óta miként kapcsolódott a középkori régészet fejlődéséhez. E tudományág legkorábbi időszakában ugyanis

19. A visegrádi madonna – vörösmárvány dombormű

20. A Herkules-kút környékének feltárása az 1930-as években

domináns volt az, hogy főként építészeti alkotások romjainak feltárására került sor, azok közül is főként azok esetében, amelyekről tudtunk a történeti források alapján. Az elsődleges cél valamilyen kiemelkedő személyhez, eseményhez vagy korszakhoz kapcsolódó épület vagy emlék fizikailag is megfogható, bemutatható maradványainak a megtalálása volt. Ilyen szempontból keresve sem lehetett volna jobbat találni, mint Mátyás király egykori díszes palotáját, amely szimbóluma is lehet annak, hogy az egykori dicsőséges magyar uralkodó lakhelye hogyan enyészett el a magyar történelem későbbi, zivataros századaiban. Mivel ennek a palotának nem voltak látható romjai, mint a Fellelegvárnak vagy a Salamon-toronynak, hasonló romantikus vágy hajtotta a kutatókat, mint azokat, akik Trója vagy Knosszosz romjait keresték az írott szövegek útmutatásai nyomán. Szerencsére Visegrád esetében ez a keresés tudományos szemlélettel is társult, és így került sor arra, hogy 1934 után nem csak a palota megtalálása, hanem szinte minden évben az újabb és újabb leletek jelentettek szenzációt. (20. kép)

A Herkules-kút vörös márvány darabjai abban a díszudvarban kerültek elő, amely a legnagyobb palotaszárnyban helyezkedett el, és amely az ásatás legelső fázisában, az 1930-as évek második felében néhány év leforgása alatt került felszínre. Az első szenzációs leletek Mátyás király különböző címereivel díszített oldallapok, illetve azok a töredékek voltak, amelyek az udvar közepén, a kút néhány lépcsővel megemelt talapzatán vagy amellett heverték. Már az első pillanatban együtt volt tehát sok minden, amit csak várni lehetett egy ilyen feltárástól: azaz döntő bizonyítékok arra, hogy Mátyás palotáját találták meg, valamint a reneszánsz művészet kiemelkedő alkotásainak nyomait, csupa olyan részletet, amely szerepelt a korszak leírásaiban. Egy közeli teremben feltárták a kút felső, hatalmas kerek tálcaját, és előkerült a díszkút főalakja is, egy ször-

nyetegen lovagló gyermek figura, amely a kis Herkulest ábrázolja. Mindez az első pillanattól kezdve előrevetítette annak a lehetőségét, hogy elvégezzék a palota építészeti rekonstrukcióját és abban helyet kapjon a díszkút, a megtalált töredékekből újra összeállítva. Az, hogy erre végül is csak évtizedekkel később, a 2000. évben került sor, sok-sok tényező együttes hatásának volt a következménye.

A kút megtalálását követően az ásatások egészen napjainkig folytatódtak. Már az 1940-es években sor került az első helyreállításra, amelyet több nagy rekonstrukciós hullám követett. Ezek közül a legjelentősebb az elmúlt évek nagy programja volt. A korai ásatások az egymást követő években további szenzációs leleteket hoztak napvilágra, amelyeknél ugyancsak felmerült a helyreállítás, a rekonstrukció lehetősége. Előkerült egy másik vörös márvány, gótikus díszkút, Mátyás király – úgynevezett – oroszlános kútja. Ezt a látogatók már évtizedek óta megcsodálhatták újjáalkotott formájában, és ez sok tekintetben szolgált mintaként a Herkules-kút rekonstrukciójához is. A palotának újabb és újabb részletei is feltárássra kerültek, bizonyítva, hogy Mátyás korát megelőzően Zsigmond király idején, sőt már az Anjou-korban is jelentős építkezések folytak itt. Mindezek azt a problémát is felvetették, hogy a megtalált régészeti jelenségekből mit kell, mit szabad és hogyan lehet helyreállítani, rekonstruálni. Az oroszlános kutat Szakál Ernő részletes tudományos vizsgálatokra épített, következetes elvek alapján elkészített, művészi rekonstrukciója teremtette újra, úgy, hogy a feltárt darabokat a kiállításon nézhetik meg a látogatók, az újrafaragott rekonstrukciót pedig az eredeti helyszínen állították fel. Így a kutatók továbbra is tanulmányozhatják a megmaradt darabokat, ugyanakkor a látogatók egykori szépségében csodálhatják meg a kutat, és egyben össze is hasonlíthatják azzal, amit a régészek a feltárások során megtaláltak. Ugyanez a megoldás a Herkules-kút esetében is járható-

nak mutatkozott, csak hogy itt az építészeti környezet rekonstrukciója sokkal nagyobb problémát okozott és nagyobb vitákat váltott ki.

A sok évtizedes ásatás teljes anyagának újrafeldolgozása, a faragott kövek, köztük a Herkules-kúthoz tartozó darabok teljes újraértékelése kellett ahhoz, hogy a díszudvar úgy állítsák helyre, hogy legalább az első emelet magasságáig visszaidézzék, hogyan nézett ki egykor ez az épület. Így a reneszánsz díszkutat is megfelelő környezetben állították fel. A palota termeiben kialakított új kiállításon pedig arra is lehetőség nyílt, hogy az eredeti töredékekből összeállított kút teljes nagyságában is megcsodálható legyen. A Herkules-kút így nem csak a középkori régészet 20. századi történetének jellegzetes példája, hanem a magyar műemlékvédelemnek és az elpusztult emlékek rekonstrukciójának is.

KÖZÉPKORI VÁROSAINK RÉGÉSZETE

Laszlovszky József – Miklós Zsuzsa –
Romhányi Beatrix – Szende Katalin

Az Árpád-kori Magyarország városiasodását már a kortársak beszámolóí is igen eltérően ítélték meg. Az átvonuló keresztesek kíséretében itt járt nyugati írástudók a terület fejletlenségéről, hatalmas pusztaságokról és a városias települések teljes hiányáról tudósítottak, míg a keleti kereskedők szemében az ország fejlettnak és otthonosnak tűnt, ahol kiterjedt és minden igényt kielégítő városokat találtak. Ennek lehet a magyarázata, hogy a legtöbb település nagy kiterjedésű, több kisebb-nagyobb, eltérő jellegű egység agglomerációjából áll össze. Városi funkciója volt, de nem mutatta még a nyugati városok képét. Ezek között van feudális egyházi vagy világi adminisztratív központ (királyi, ispáni vagy püspöki vár); kereskedőtelepülés vagy vásáros hely (gyakran a település nevének -vásárhely végződése a hetivásár napjára vagy különleges kereskedő népelemekre, pl. örményekre vagy zsidókra utal); és egyes ipari termékek ellátására szakosodott ún. szolgálonépi falvak (kohász, kovács, pajzskészítő, ács, fazekas stb.). Ezek a településrészek együttesen alkalmasak voltak a legfontosabb városi funkciók: az igazgatás, a specializált termelés, az árucseré és a fogyasztás szervezett ellátására. A különböző településeken az egyes funkciók súlypontja más-más lehetett: a főbb központokban, mint például Esztergomban, Székesfehérvárott, Visegrádon vagy Sopronban is az adminisztratív jelleg dominált, a kézművesség és a kereskedelem az ebben résztvevők fokozott fogyasztási igényeit látta el. Esztergomban például a királyi és az érseki városnegyedek mellett a külvárosok területén folyt ásatások szolgálnak erről új adatokkal. A délkeleti Kovács városrészben, a pénzverők és a kovácsok településén, a földbe ástott Árpád-kori lakóházak és a szabadban álló sütőkemencek mellett ón, bronz és ezüst olvasztására szolgáló kemence került napvilágra. Olvasztótégelyek, bronzöntvé-

nyek és III. Béla király pénzeinek kíséretében ötvösműhely részlete került elő Horváth István ásatásán az Árpád-kori Örmény városrész területén is.

A kisebb vidéki központokban a központi elemet egy-egy kolostor vagy kisebb vár képviselte, melyek közelében a vásáros helyeken elsősorban a termelés szükségletei határozták meg az árucseré helyszíneinek kialakulását és működését. Erre példaként többek között Szombathelyt, Somogyvárt vagy a mai határokon túlról Nagyszombatot, Kézdivásárhelyt, Marosvásárhelyt hozhatjuk fel.

A funkcionális megközelítésben egy másik probléma, a római kontinuitás kérdése is új megvilágításba került. A Györffy György által megállapított három fokozat: a társadalom-, a település- és a romkontinuitás közül az első még a romanizált lakosság egyes elszigetelt elemeinek esetleges továbbélése esetén sem mutatható ki sehol. Településkontinuitásról, tehát jelentősebb topográfiai elemek funkcionális továbbéléséről Pécsen és Szombathelyen beszélhetünk. Pécsen a népvándorlás korában a település súlypontja áttevődött a római polgárvárosból az egykori ókeresztény temető területére, ahol néhány kápolna a mai székesegyház környékén végzett kutatások szerint a 9. században is használatban volt. A még álló egyházi objektumokat figyelembe vették az 1009-ben alapított püspökség épületeinek elhelyezésénél is. Szombathelyen a késő római helytartói palota romjai voltak a 9. századi igazgatási központ, majd a városmag kiépülésének meghatározó elemei. A folyamatos használatra utal a római és az Árpád-kori rétegeket más városokban elválasztó vastag omladékréteg hiánya.

Óbudán, Győrött és Sopronban romkontinuitás figyelhető meg, azaz a római és a középkori település helye megegyezik, de utcahálózatuk, gazdasági és adminisztratív súlypontjaik nem azonosak. Itt a kedvező földrajzi elhelyezkedés mellett a jelentős magasságban álló városfalak és a romos épületekből nyerhető építőanyag volt fontos szempont a későbbi városok kialakulásában. Óbudán a középkori város a késő római erőd déli részének romjaira épült, ahol a helyben talált falakat is felhasználták alapozásként. Győrben a Káptalan-dombon az első, még Géza fejedelem idején emelt, hatalmas magtár szintén *Arrabona* egykori római katonai táborának helyén létesült. Sopronban az ispáni vár fa-föld szerkezetű sánca, amely néhány Templom utcai ház udvarában a mai napig látható, közvetlenül a késő római városfal vonalán belül épült fel, a késő középkori hármas városfal középső vonalát pedig a római romok felmagasításával alakították ki.

Régészeti szempontból az urbanizáció a városi topográfia főbb elemeinek: a városfalaknak, az utcahálózatnak, a középületeknek és a falusiaktól eltérő lakóház-típusoknak a megjelenésében nyilvánul meg. Szerencsés esetekben megfigyelhetők az egész várost érintő tudatos átalakítások: planírozás, új utcavonal vagy telekrendszer kialakításának nyomai is, amelyről írásos források nem maradtak fenn. Győrben például a 13. század végén ilyen nagy földmunkával összekötött városrendezésre lehet következtet-

ni, ami nyilván az 1271-es privilégiummal függ össze. Hasonló rendezés nyomai kerültek elő Budán, ahol a Várhegy északi és déli felén már a tatárjárást megelőzően is városias jellegű házak álltak. A tervszerűen alapított és elrendezett város másik típusa Kőszeg, amely az egyik legjobb példa a várost észak–déli irányban átszelő párhuzamos utcáival és a fallal körülvett település sarkában elhelyezkedő várral. A város alaprajzának elemzésével hasonlóképpen szervezett telepítés nyomait sikerült kimutatni az 1244-ben kiváltságolt Körmenden is.

Az épített környezeten túlmenően az ásatások felvilágosítást adnak a városok természeti környezetére: a házak mellett nagy számban előkerülő szemétdöbrökből, latrinákból, feltöltött kutakból a városon belüli természeti környezet is tanulmányozható: az itt tartott, illetve elfogyasztott állatok, a természetett vagy felhasznált növények aránya és jellege felmérhető. Hasonlóan fontos összefüggésekre deríthetnek fényt a korábban nem sok figyelemre méltott, hétköznapi „apró leletek”. Segítségükkel tanulmányozható a helybeli termelés és a behozatal, a város és vonzáskörzetének kapcsolata, a kereskedelem hatósugarának kiterjedése. Különösen érdekesek azok az importárúk, amelyeknél a származási, a készítési hely is megállapítható a formai sajátosságok, mesterjegyek vagy ellenőrző bélyegek alapján. Ilyenek lehetnek a fémtárgyak (ötvösmunkák, kések, ollók, fegyverek), a védjeggyel ellátott posztóbálák, de az egyszerű használati kerámia egyes típusai is. A sok apró részletből összeálló kép utal egy település városiasodottságának fokára. Ezáltal új megvilágításba kerülhet a kiváltságlevelek jelentősége is, vagyis az, hogy egy-egy településen mennyi valósult meg a privilégium adta keretéből.

Az elmúlt évtizedekben a legtöbb hazai királyi és püspöki városban folyt régészeti kutatás. Különösen tanulságosak voltak az Óbudán, a Vácott és a Székesfehérvárott vég-

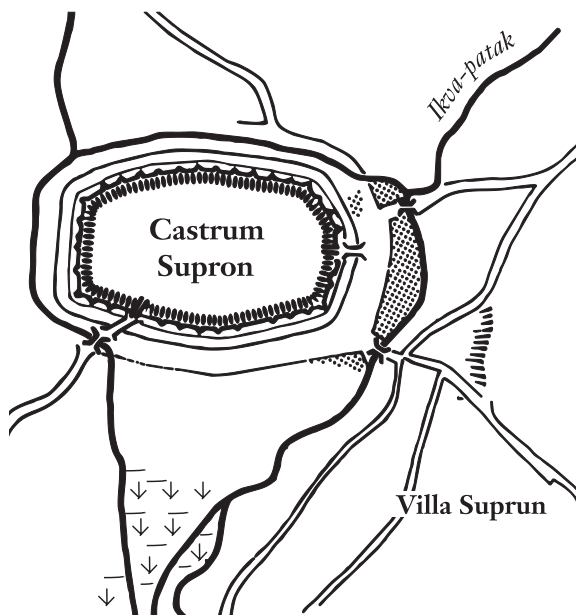
zett, nagy területű feltárások, ahol a középkori városképet az alapoktól kellett rekonstruálni, mivel a török kor után a városok a korábbiól eltérő topográfiával épültek újjá. Székesfehérvár mocsárból kiemelkedő szárazulatain a falvak hasonló településhalmaza alakult ki, mint Esztergom esetében. A belvárost körülölelő városfal a korai királyi vár elbontásával egy időben, az 1240-es évek végén épült fel, amit az egyik torony alapozása mellett építőáldozatként elhelyezett 13. századi fazék is bizonyít. Az új vár az északi, budai kapu közelében létesült, amelyet a délnyugati, palotai kapuval a Nagy utca (*Vicus magnus*) kötött össze. *Siklói Gyula* leletmentései és terepbejárásai a bel- és a külvárosban közel száz középf- és török kori objektumot azonosítottak. A középkori és a török kori település szerkezete lényegében folyamatosságot mutat, míg az 1688-as felszabadítás után a város topográfiája gyökeresen átalakult.

A KÖZÉPKORI VÁROSSZERKEZET RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Néhány évtizeddel ezelőtt a régészeti kutatások szerepe elsősorban azokra a korszakokra és területekre korlátozódott, ahol a „hagyományos”, azaz írásos források hiányoztak. Manapság viszont a levéltári források behatódott kutatása vagy újraértelmezése mellett a régészet tud a legnagyobb mennyiségű új anyaggal hozzájárulni a régóta vitatott kérdések eldöntéséhez, olyan esetekben is, ahol nem hiányoznak az írásos emlékek.

A kutatások megélénküléséhez paradox módon a pusztulás, azaz a városok II. világháború utáni újjáépítése adta az első komolyabb lökést, és azóta is a különböző földmunkák által veszélyeztetett lelőhelyek anyagának megmentése a leggyakoribb és legsürgetőbb feladat. A lelet-

21. a) Sopron a 11–13. században; b) Sopron középkori városszerkezetének jellegzetes elemei egy újkori rézmetszeten

mentő jellegű, építkezésekhez kapcsolódó ásatások azonban számos problémát is felvetnek. A feltárások ugyanis gyakran szűk, a leendő építmények által megszabott területre vagy a földmunkák (pl. vezetékfektetések) során végzett megfigyelésekre korlátozódnak. Míg szerencsés esetben egy kolostoregyüttes vagy akár egy falu is a teljesség igényével kutatható, az egy-egy városban végzett ásatások összességükben is csak a korabeli település területének igen kis töredékét fedik le.

A középkori topográfia egyes fejlődési fázisainak nyomon követésében a nem régészeti jellegű forrásoknak (telekkönyvek, adásvételi szerződések, adó- és dézsmajegyzékek, továbbá metszetek és térképek) és az elméleti rekonst-

22. Városi leletmentő ásatás Budapesten, a Corvin téren

rukciónak is fontos szerepe van. A mai Magyarország városai közül ebből a szempontból Sopron van a legkedvezőbb helyzetben, mert csak itt maradt fenn viszonylagos épségben a középkori városi levéltár anyaga. (21. kép)

A városok legszembeütőbb elhatároló elemei a városfalak és a városkapuk voltak, a mezővárosokat építészetileg éppen ezek hiánya különböztette meg a „valódi városoktól”, és elnevezésük is kerítetlen voltukra utal. *Holl Imre* a tűzfegyverek megjelenésének hatását vizsgálva a városi védművek fejlődésének fontos kérdéseit tisztázta, elsősorban saját soproni kutatásai nyomán, ahol a pártázatok lövéssé alakítása, majd az ágyúk elhelyezésére alkalmas bástyák kiépítése volt a fő változás. Ezenkívül a városfalak korábban ismeretlen részleteit tárták fel, többek között Győrött, Vácott, Kőszegen, Székesfehérvárott, Pécsen, valamint Pesten és Budán, ahol a legfontosabb új eredmény a korábban nem ismert, 13. századi építési periódus tisztázása volt. (22. kép)

A városi topográfia és infrastruktúra mai napig meghatározó eleme az utcák és a terek hálózata. A nagyobb településeken új fejlemény volt az egyes áruféleségek szerint specializálódott piacterek megjelenése: az értékesebb, finomabb árucikkek (textilek, ötvösmunkák, fűszerek) a belvárosban, a nagyobb tömegű, szennyezőbb áruféleségek (élő állat, gabona, tűzi- és épületfa) a városfalakon kívül kaptak helyet. Ezek elhelyezkedését a tér- és az utcanevek sokszor napjainkig őrzik. A piacterek feltárásakor előkerülő leletanyag szintén utal funkciójukra. Óbudán az Árpád híd közelében már a 12. századtól nagy tömegű importkerámia, egyebek mellett ausztriai grafitos anyagú főzőedények láttak napvilágot. A késő középkorban már az utak, terek kiképzésére, burkolatára is nagyobb figyelmet fordítottak. Több helyen feltártak kövezett vagy kavicssal borított útfelszínt, az egyik legkorábbi példa Sopron Fő terének 13. századi kavicsburkolata. Nyugat-Magyarország magasabb talajvízű városaiban, Sopronban és Győrött dorongutakat is kimutattak, amelyek felszínét többször megújították, mert a mocsaras, vízjárta helyeken a korábbi dorongréteg hamar lesüllyedt. Több városunkban (pl. Budán, Esztergomban, Sopronban) tisztázni lehetett a vízvezetékek és a csatornázás rendszerét is. A fővárosban például a piacon árult Duna-víz, továbbá a ciszternák és a kutak vize mellett két, régészeti is a középkorra keltezhető Szabadság-hegyi kútból vezettek vizet a Várhegyre, a közlekedőedények elve alapján, tekintélyes, 3,8-4,2 kilométeres távolságot hidalva át. A vezetékek agyag-, illetve facsővei több ásatáson napvilágra kerültek.

A közösségi célú épületek közül a legfontosabb térszervező szerepe az egyházi létesítményeknek volt. A hajdani középkori plébániák, kápolnák, kolostorok, ispotályok, iskolák gyakran ma is álló, de zömmel átalakított épületekben helyezkednek el, topográfiai helyzetük azonban legtöbbször azonosítható, tömegük és beosztásuk pedig falkutatással és az épületekben folytatott feltárással tisztázható. Az utóbbi időben kiemelt hangsúlyt kapott a koldulórendi (ferences, domonkos, ágostonos, karmelita) kolostorok kutatása, ame-

lyek jelenlétét a történeti irodalom már évtizedek óta a városiasodás fokmérőjének tekintette. Hazánkban azonban ezek sokszor nem a nyugati városokban megfigyelhető periférikus helyzetben voltak, hanem közel a központhoz (a tornyát díszítő címerről Kecsketemplomnak is nevezett soproni ferences templom és kolostor szintén a Fő téren áll), mivel megalapításuk időpontjában még nem zárult le a városok kialakulása. Városházák vagy egyéb világi rendeltetésű közösségi épületek a mai Magyarország területén szinte sehol sem maradtak fenn a középkorból.

A polgárházak kutatása viszont az épületrekonstrukciók révén egyre bővülő anyagot szolgáltat. A Gerevich László és *Dávid Ferenc* által a 60-as évek végétől meghatározott budai és soproni háztípusok mellett az utóbbi évtizedekben egyre több más városban, így Pesten, Esztergomban, Pécsen, Óbudán, Székesfehérvárott, Győrött kerültek elő házak. Jelentős új eredményeket hozott a házakkal együtt épült pincék kutatása Vácott, Pásztón vagy a budai Várhegyen, amelyek részben az adott épületek középkori eredetét bizonyítják, részben az eredeti, a maitól eltérő telekosztásról is tudósíthatnak. Budán a Várhegy természetes sziklabarlangjait felhasználva gyakran két- vagy háromszintű pincerendszer volt a házak alatt. Legtöbb városunkban a telkeket eleinte falusias módon hosszanti, az utcára merőleges elrendezésben építették be, a kőépületeket fa- és paticsfalú házak előzhették meg. A 14. századtól a házak alaprajzi elrendezése mindinkább lakóik foglalkozásához igazodott: az utcára nyíló bolthelyiségek és kisebb műhelyek mellett a bortermeléshez kapcsolódó présház-pincék és a szekerek számára nyitott, széles kapubejáratok a legtöbb házban megtalálhatók voltak. A lakószobák és a konyha az emeleten kaptak helyet. A kapukat gyakran díszes ülőfülkék szegélyezték, ahol a saját termésű borukat mérhették ki a polgárok. A külvárosokban azonban még évszázadokig a korábbi földszintes, hosszanti beépítés maradt a jellemző.

A régészeti és az építészeti kutatások számos adalékkal szolgálhatnak a különböző foglalkozások elhelyezkedésére. Tanulságos, hogy az egyes mesterségek képviselői nem mindig laktak a róluk elnevezett utcában, az utcanév gyakran egy korábbi helyzetet tükröz. A budai ötvösök lakhelye az Ötvösök utcája mellett még legalább fél tucatnyi helyen kimutatható, öntőtégelyeik pedig még számos további lelőhelyen előkerültek. Ugyanabban a házban is gyakran fél évszázad leforgása alatt négy-öt mesterség váltotta egymást.

KÖZÉPKORI VÁROSI PLÉBÁNIATEMPLOMOK, ISPOTÁLYOK

A városi közösségek, a polgárok számára a templom nem csupán egy épületet jelentett. A saját plébánia és a plébánosválasztás joga a városi autonómia egyik jelképe volt, az élet legkülönbözőbb területei szorosan összekapcsolódtak a templommal. A késő középkorban minden jelentősebb városi plébániatemplomnak már több oltára volt,

melyek többségét különféle vallásos társulatok, testvérületek, céhek alapították és tartották fenn. A korai városokban, mint pl. Esztergomban vagy Egerben az egyes, jogilag különálló negyedek külön plébániához tartoztak, a később alapított városokban, mint pl. Kassán vagy a széppességi szász városokban viszont rendszerint csak egy plébániát találunk. Akad példa az ún. személyi plébániára is, éspedig éppen Budán, ahol a várban álló Boldogasszony-templom (ma Mátyás-templom) eredetileg az egész Várhegy plébániatemploma volt, később azonban csak a város német polgáraié lett, a magyar polgárok a Mária Magdolna-plébániához tartoztak, melynek azonban nem volt önálló területe: a hívek hovatartozását a nemzetiségük döntötte el.

A városi plébániatemplomok nem képviselnek külön épülettípust. Ugyanakkor, mivel a városok legfontosabb közintézményei közé számítottak, külső megjelenésük a városi polgárság reprezentációs igényeit is szolgálta. Ennek megfelelően az épületeknek mind méretükkel, mind művészi kvalitásaikkal a város gazdagságát kellett tükröznük. Nem véletlen tehát, hogy a városi plébániatemplomok közül nem egy a magyarországi gótika kiemelkedő alkotásai közé tartozik, és viszonylag sok maradt fenn közülük. Ez természetesen a régészeti kutatás lehetőségeit is meghatározza, hiszen nem lehet szó klasszikus ásatásról, sokkal inkább a műemléki, a művészettörténeti és a régészeti módszerek együttes alkalmazásáról. Ebbe beletartozhat a meglévő részletek felmérésétől kezdve a falkutatáson keresztül a szondázó ásatásig sok minden, ami természetesen a fent említett területek szakembereinek, építészeknek, régészeknek és művészettörténészeknek a szoros együttműködését feltételezi. Akár egy, akár több plébánia volt egy városban, rajtuk kívül még több más egyházi intézmény is működhetett a területén. Ezek közül a legfontosabbak a koldulórendi, főként ferences és domonkos kolostorok voltak. A legtöbb városban számos kisebb-nagyobb kápolna állt, de közülük a legfontosabbak az ispotályok voltak, melyek egyszerre voltak egészségügyi és szociális intézmények. Az ispotályok egy részét szerzetesrendek alapították és tartották fenn. Magyarországon sajnos egyetlen ilyen, szerzetesek által fenntartott ispotályépület sem ismerünk, csak írásos adatok utalnak egykori létezésükre. Az ispotályok másik részét városi és magánalapítványokból hozták létre és tartották fenn. Eddig Magyarországon Gyöngyösön és Telkibányán sikerült ilyen épületeket megkutatni. Az ispotály valójában általában egy kápolna, melynek a hajója a betegápolás céljait szolgálta, a szentély pedig mint kápolna a lelkipapost közvetítette.

A VÁROSI RÉGÉSZET ÉS AZ ÍROTT FORRÁSOK

A magyarországi településekről legtöbbször alig egy-két írott szövegben, elsősorban oklevelekben találunk utalásokat. Ez egyrészt annak a következménye, hogy a középkori levéltárak nagy része elpusztult, másrészt azzal függ össze,

hogy eleve viszonylag kevés dokumentum keletkezett róluk. A városok ebben a tekintetben kivételek, hiszen a városi kiváltságok és az általuk létrejött adminisztratív rendszer nagy mennyiségű dokumentumot, a mi szempontunkból nézve, írott forrást hozott létre.

Ilyen vonatkozásban Sopron a magyar városok között is a kivételek közé tartozik, ennek illusztrálására kitűnő példa Sopron középkori fürdőinek története. Magyarországon a természeti adottságok: a hévforrások, a patakok és a tavak gyakori előfordulása a városok területén kedvező feltételeket biztosított fürdők létesítésére. A közösségi igényeket, a tisztálkodás mellett a társasági életet és szórakozást is kielégítő fürdők a 14–15. században terjedtek el, mint tipikus városi létesítmények; a mezővárosok közül csak a legjelentősebbekben fordultak elő. A fürdőházak legtöbbször a külvárosokban vagy a városkapuk közelében helyezkedtek el. A fürdősök, akik erre a mesterségre specializálódtak, vagy a várostól bérelték a fürdőt, vagy saját tulajdonukban levő épületben üzemeltették az intézményt. Ebben a szerepben gyakran borbélyokkal is találkoztunk.

A felső- és középrétegek számára a társasági érintkezés talán legszabadabb (sőt szabadosabb) formáját jelentette a fürdőbe járás. A város által felfogadott munkások fizetésük kiegészítéseként gyakran kaptak „fürdőpénzt”, az ispotályban lakó legszegényebbek pedig végrendeleti kegyes adományként nyerhettek lehetőséget a fürdésre, aminek fejében közben kellett járniuk a testáló lelki üdvéért. Ez volt az ún. „lélekfürdő” (*Seelbad*).

A soproni fürdők használatáról az egyik legérdekesebb adatunk egy 15. században keletkezett jogi irat. *„Az Úr 1456. évében, Szent Tiburcius napján, szerdán, a bíróság elé jött egy férfi és előadta a vádat, hogy bement egy fürdőbe és a fürdős szolgálójának átadott megőrzésre egy erszényt, benne 21 arannyal, mert látta, hogy mások is őrá bíztaák javaikat. [...] Ezt azonban nem kapta vissza, amiért is a fürdöst bibáztatja, akinek olyan alkalmazottat kellene tartania, aki a vendégek javaira vigyáz. [...] A fürdős azt válaszolta, hogy ő a szolgát a ruhák, nem pedig pénz őrzésével bízta meg, sőt meg is tiltotta neki, hogy pénzt vegyen át megőrzésre, ezért őt [a fürdöst] nem terheli felelősség. [...] A szolgát azt állította, hogy ő az erszényt ugyan átvette, de nem tudta, hogy mi volt benne, sőt ha tudta volna, át se vette volna. [...] A vendég azt is hozzátette, hogy miután a fürdőszemélyzetnek kifizette a járandóságát, egy szabóhoz ment, ahol egy jó fél órát töltött, és csak utána jutott eszébe, hogy az erszényért visszamenjen.”* A bíróság ezek után megeskette a felperest és az alperest [a szolgát] állításukról, majd a szolgát 14 napra letartóztatta, és ha ezalatt nem születne megoldás, arra kötelezte, hogy egy külön erre a célra a nyakába akasztott erszénybe köteles keresetének egyharmadát félretenni mindaddig, amíg a felperest teljesen nem kártalanította. Az ügy, amely a legkorábbi soproni bírósági könyvben maradt fenn, azért is érdekes számunkra, mert „a tett színhelyét” épületarcheológiai és régészeti kutatással is azonosítani lehetett a mai Várkerület 19. szám alatt álló „felső fürdőház”-zal. Az

épületet *Lászlay Judit* művészettörténész és *Gömöri János* régész kutatta 1983–84-ben. A kutatás a telek nyugati oldalán egy földszintes, 14. század végére–15. század elejére keltezhető kőház falrészait bontotta ki. Ezzel egy időben a keleti oldalon egy másik kis kőépület is létezett. Az Ikvával párhuzamosan ugyanekkor már állt egy szintén földszintes kőépület, amelyet a fürdővel azonosíthatunk. A kutatás feltárta ennek a patak és a két szomszédos ház felé eső határoló falait, illetve alapfalait. Az északi, a patak felé néző homlokzaton előkerült egy magasan ülő, kisméretű, rézsűs, vakolt kávájú, középkori ablak. A fürdőház keleti felét a 15–16. század fordulóján emeletesre bővítették, udvari homlokzatát kis kiugró épületrész tette tagoltabbá. Az emeletes rész földszintjén került elő a fürdőt fűtő, kb. 1,5 méter átmérőjű, téglafalú kemence, amit átalakítva a 17. század elejéig használtak. Másodlagos helyzetben előkerült egy nagy, redukált égetésű edény töredéke is, amely vízforraló üst lehetett. A 16–17. század fordulóján a fürdőt a nyugati oldalán L alakúra bővítették, így teljes egészében emeletessé vált. A fürdőre vonatkozó írásos adatok segítenek a régészeti megfigyelések értelmezésében, és tudósítanak a személyzetről is: megtudjuk, hogy a fürdő előterében volt a ruhatár (*kamer*), ahol a ruhatáros (*abcziher*) vigyázott a ruhákra. A nők külön helyiségben vetkőztek, amelynek padlóját kőburkolat borította. A vizet melegítő üstre (*kessel*) külön fürdőszolga (*kesselknecht*) felügyelt. A fürdés nagy fakádban (*poting*) történt, az elhasznált vizet pedig csatornán (*rinnen*) vezették vissza az Ikva patakba. Az épület árnyékszékét (*secretheyslein*) 1524-ben építették át, ugyanekkor a ház ablakai már üvegezettek voltak. A fürdőben borbélyt (*scherer*) is alkalmaztak, aki esetenként felcserként is működött.

A fürdősök nem tartoztak ugyan a városi elithez, de Sopronból fennmaradt végrendeleteik tisztes vagyonról, megállapodott társadalmi kapcsolatokról, szőlők és ezüstenmük birtoklásáról tanúskodnak. A fenti perben is szereplő Hans Walich ingatlan vagyonát például, amely néhány szőlőskert mellett éppen a szóban forgó fürdőből állt, 100 dénárfonta értékelte a városi tanács. Az alkalmazottak azonban az alacsonyabb társadalmi rétegek sorából kerültek ki, így terelődhetett a fent ismertetett esetben is a gyanú a ruhákat őrző asszonyra. A régészeti megfigyelések és a levéltári források együttes felhasználásával a fentihez hasonló szerencsés esetekben a középkori társadalomról és városaink mindennapi életéről jóval árnyaltabb képet kaphatunk, mintha a tárgyi és az írásos adatokat egymástól elszigetelten vizsgálnánk.

A KÖZÉPKORI MEZŐVÁROSOK

A középkori városok vizsgálata során a történettudomány régóta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen rétegei, szintjei vannak a középkori városias településeknek. A városfogalommal párhuzamosan az utóbbi időben egy másik

koncepció is egyre nagyobb teret nyer az urbanizáció vizsgálatában: a központi hely fogalma, amely azt fejezi ki, hogy egy település milyen centrális funkciót töltött be környezete számára. A hazai kutatásban *Kubinyi András* dolgozott ki egy kritériumrendszert, amely a település világi, egyházi, gazdasági igazgatásban betöltött szerepét, feudális rezidencia jellegét, az oda vezető utak számát, az ott tartott piacokat és vásárokat, az ispotályokat és a kolostorokat, továbbá az egyetemre járók számát veszi figyelembe.

A hierarchia középső szintjén álló központi helyek régészete a gyakorlatban a mezővárosok (szó szerinti jelentésben: nem erődített városok) kutatását jelenti. A mezővárosok zöme a 14–15. században vált ki a falvak nagyobb tömegéből, kiteljesítve – a főbb elemeiben – a 13. század végétől meglévő városhálózatot. Nyilvánvaló azonban, hogy a több száz, oklevelekben mezővárosnak (*oppidum*) nevezett település közül csak néhány tucat volt külső megjelenésében is városias. Alaprajzilag ezek a több utcás típust képviselik. Keletkezhetnek falvak összeolvadásából, piac-helyek bővüléséből, régebbi városalapítások elsorvadásából vagy új városalapításból. Ez utóbbira példa a 15. század közepén alapított királynéi mezőváros, Ráckeve, ahol a Dunával párhuzamos, a mai Kossuth Lajos utcában számos gótikus kőház áll ma is, de ezek mellett egy késő középkori vályog lakóház leletmentésére is sor került. Az utcaszerkezet kialakulása után a telekhatárok többnyire állandóak voltak, de a házak ritkán épültek tartós anyagból, és elrendezésük is változhatott. Vasváron a 15. század elején még a polgármester háza is fából épült, és *Hajmási Erika* szintén boronafalú épületek egymásra rakódott leégett rétegeit tárta fel Körmen központjában. A kőházak mind az alföldi, mind a dunántúli mezővárosokban a 15–16. század fordulóján jelentek meg, akkor is csak kis számban, és hasonlóan ritkák voltak az emeletes épületek is. Ezek mellett a plébániatemplomok bővítéseinek vizsgálata, a kézműves műhelyek feltárása, az importárúk jellegének és összetételének elemzése járulhat hozzá leginkább a mezővárosi életmód jellegzetességeinek meghatározásához.

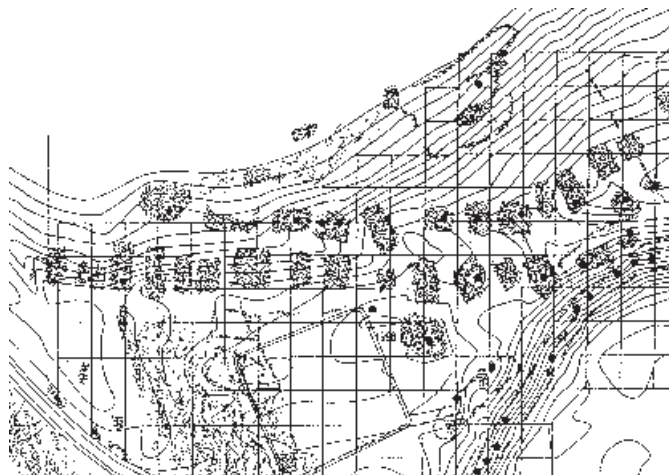
A középkori Ete mezőváros kutatása

Miután Magyarországon a középkori oklevelek nagy része elpusztult, ezért a mezővárosok kutatása – a falvakhoz, a várakhoz hasonlóan – régészeti módszerek nélkül elképzelhetetlen. Mezővárosaink többségében azonban csupán esetlegesen, egy-egy építkezéshez kapcsolódóan lehet ásatást végezni, mivel a jelenlegi település a középkori felett helyezkedik el. Csupán néhány mezőváros kutatható szabadon, ahol az elpusztult település jelenleg is pusztán áll (pl. Muhi, Ete, Pölöske).

A szabad területen álló, a török kor folyamán végleg elpusztult mezővárosok kutatása már a II. világháború előtt elkezdődött. Az akkori feltárások közül Muhi és Ete (a mai Decs határában) ásatását kell kiemelnünk. Közös jellemzőjük, hogy a megfigyelésekről nem készült részletes dokumentáció (írásos feljegyzés, fotó, rajz), illetve ha készült, az elpusztult a II. világháború végén. Ezért – bár mindkét helyen jelentős eredményeket értek el – igen nehéz értékelni a feltárt objektumokat, leleteket.

Ete a középkori Sárköz egyik legnagyobb mezővárosa volt. Szentlélek tiszteletére szentelt templomát a pápai tizedjegyzék (1332–1337) említi először. A birtokosára vonatkozó első adat 1398-ból származik. Az eddigi leletek szerint viszont már a 10–11. században is állt itt település. Virágkora a 15. századra tehető. A török kor első felében Ete még nem indult hanyatlásnak: a török adóajstromok szerint 1557-ben 155 háza volt, 1572-ben pedig 192. A lakók számát ennek alapján 800–1000 főre tehetjük. Pusztulása a 17. század elején következett be. Az első etei ásatásokat *Csalogovits József* vezette 1933-ban és 1935-ben: ekkor több lakóházat, illetve házrészletet, a templom kis részletét, több sírt és két fazekas kemencét tárt fel. **(23. kép)** Ete területét – pusztulása után – a szomszédos decsiekek legelőként hasznosították évszázadokon át; újabb falu később sem létesült itt. A település déli szélét a múlt század második felében már szántották, nagy része azonban 1962–63-ig legelő volt. Ennek köszönhetően az elpusztult épületek omladékai, az utak nyoma akkor még a felszínen is látszott.

23. a) Decs–Ete középkori mezőváros, színes légifotó; b) Decs–Ete mezőváros, szintvonalas felmérés a légifotókon látható foltokkal és az intenzív terepbejárás eredményeivel

24. Decs–Ete, a mezőváros középkori templomának feltárt részletei

A szerencsés talajadottságoknak és a növényzetnek köszönhetően Etén a mezőváros teljes településszerkezete kirajzolódik. Több száz méteres magasságból fotózva a szántásban láthatóak az egykori házak, házcsoportok világos foltjai, a főutca sötét csíkja és néhány mellékutca vonala is. Érés előtti állapotában a kukorica is jelzi a régészeti objektumok helyét: másként érik az egykori utcák és házak helyén, másként a házak mögötti, egykori udvarrészen. Miután a településről részletes szintvonalas felmérés készült, a légifotókon látható jelenségeket számítógép segítségével fel tudjuk illeszteni a felmérésre. Ezáltal ásatás előtt pontosan kijelölhetjük, melyik objektumot szeretnénk kutatni.

Etén 1996-ban indultak meg újra a kutatások, a légifotózások eredményeinek felhasználásával. Feltártuk a település 28,8 méter hosszú, gótikus templomát; 11 házat, illetve házrészletet; egy fazekasműhely raktárát; 48 hulladékgödört és számos kemencét. Az eddig felszínre került leletanyagból kiemelkedő jelentőségű a 13–14. századi bronz körmeneti kereszt. Igen gazdag a 11–17. századból származó kerámia- és fémanyag is. Feldolgozásuk eredményeként nemcsak a helyi lakosság mindennapi életébe nyerhetünk betekintést, hanem a különböző hazai és külföldi kereskedelmi kapcsolatokra is fény derülhet. (24. kép)

Muhi – egy elpusztult középkori mezőváros az Alföldön

Muhi kapcsán általában a magyar történelem szomorú eseménye, a tatárok elleni súlyos csatavesztés jut eszünkbe. Kevésbé ismert viszont, hogy Muhi, pontosabban Mohi, fontos kereskedelmi központ, vásárhely, mezőváros volt a középkorban. Már a 19. században felmerült, hogy meg

kellene keresni a csatamezőt, az ott elesett magyar harcosok sírhelyét, de az akkori kisebb ásatás a végzetes kimenettelű csata nyomai helyett a középkori település maradványait találta meg. Ezek nyomán a területen évtizedekkel ezelőtt *Leszib Andor* kezdett nagyobb szabású ásatásokba. A csatahely tömegsírja helyett az egykori település templomát és a körülötte fekvő középkori temetőt kutatta, a település lakóépületeinek egy részét és a hozzájuk tartozó gazdag anyagot hozta felszínre.

A terület várostörténeti szempontból is érdekes kutatási téma. Kubinyi András vizsgálatai mutattak rá, hogy ez a tájegység a középkori városjog szempontjából városmentes tájnak számít. Nem találhatók meg ugyanis azok a királyi kiváltsággal, privilégiummal rendelkező városok, amelyek ilyen módon a korabeli jog szerint is kiemelkedő településeknek számítottak. A tájegység viszont bővelkedik olyan településekben, amelyeket a források több esetben oppidumnak, vagyis mezővárosnak neveznek. Különösen a 15. századtól nagymértékben fellendülő nagyállattartás és állatexport hatott fejlesztőleg az Alföld ilyen településeire. De vajon mely települések azok, amelyek valódi városi funkciókat láthattak el, még ha jogilag nem is voltak kiemelt települések, és vajon ezek a mezővárosok mennyiben hasonlítottak vagy tértek el a valódi városoktól? Ezekre a kérdésekre leginkább a régészet adhat választ, de az alföldi mezővárosok régészeti kutatása nagyon összetett és nehéz feladat.

Mindezek jól indokolják, miért volt szükség olyan részletes és összetett előkészítő munkára, amikor az M3-as autópálya építése során felmerült, hogy a Miskolchoz kapcsolódó bekötő út áthalad az egykori mezőváros egy részén. Világos volt ugyanis, hogy az autópálya nyomvonala

25. A középkori Muhi főutcája, keréknyomokkal

által érintett terület teljes egészét nem lehet ugyanolyan mértékben feltárni, másrészt az egyes, lehetőleg teljesen megkutatott területeket úgy kellett kiválasztani, hogy az adatokat szolgáltatthasson az előbb vázolt történeti kérdésekhez is.

A *Pusztai Tamás* régész által vezetett kutatócsoport, amelynek munkájába az ELTE és a szegedi egyetem régészhallgatói is bekapcsolódtak, ezért először különféle lelőhely-felderítési módszereket alkalmazott. Az előzetes terepbejárást intenzív felszíni gyűjtés követte, amikor négyzethálós rendszert jelöltünk ki a lelőhelyen, és az egyes négyzeteken belül miskolci egyetemisták minden leletet felszedtek és regisztráltak. Az *ELTE Geofizikai Tanszékének* hallgatói Pusztai Sándor vezetésével magnetométeres felmérést készítettek a területről, és ezeket a korábbi légifelvételek és újonnan végzett légrégészeti felderítés adataival vetettük össze. A talajban bekövetkezett kémiai változásokat foszfátanalízissel követtük nyomon. Ezek együttes eredményeit kiértékelve jelöltük ki a kutatási felületeket és határoztuk meg a területen alkalmazandó feltárási módszereket. Az ásás eredményei messzemenően igazolták az előzetes elképzeléseket, hiszen az összetett szerkezetű mezőváros kialakulásáról és késő középkori jellegzetességeiről is átfogó képet nyerhettünk. Megtaláltuk a mezőváros főutcáját, amelynek két oldalán sűrű beépítést mutatva húzódtak a házak. **(25. kép)** A mezőváros külső részeiben viszont lazább szerkezetű beépítés volt a jellemző, itt kisebb házak kerültek felszínre. Egy harmadik területen pedig az állattartással kapcsolatba hozható, nagyméretű árokrendszerek társultak a lakóépülethez, ezek egy része azonban már nem a mezőváros késő középkori állapotát mutatja, hanem a törökkori hanyatló település emlék-

26. Árpád-kori temető és későbbi cölöpszerkezetes épületek nyomai Muhin

27. Középkori ház kemencéje Muhin, a sütőfelület alá tapasztott cserepekkel

keit. (26. kép) A leletanyag részletes feldolgozása teszi majd számunkra lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk, milyen fejlődési fokozatokon keresztül, milyen fázisokban alakult át a település kisebb faluból jelentős mezővárossá, és azt is, hogy ez a folyamat miként változtatta meg az ott lakók életét. (27. kép)

SZÉKESEGYHÁZAK, KOLOSTOROK, TEMPLOMOK: KÖZÉPKORI EGYHÁZI EMLÉKEINK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Laszlovszky József – Romhányi Beatrix

Amikor Szent István 1000 körül hozzákezdett a magyar egyházi szervezet kiépítéséhez, ennek első lépése az egyházmegyei megszervezése volt. Az általa alapított tíz püspökség – Esztergom, Kalocsa, Veszprém, Győr, Vác, Eger, Bihar, Erdély, Csanád, Pécs – lényegében a későbbi századokban is a magyar egyházmegyerendszer gerincét alkotta, új alapításra a Kárpát-medencén belül csak három esetben került sor: a 11–12. század fordulóján a nyitrai és a zágrábi, a 14. században pedig a szerémi püspökséget állították fel. Szintén a 11. század végén került sor a bihari püspökség székhelyének áthelyezésére Nagyváradra.

A korai püspöki székhelyek között alig akad olyan, amelynek a középkori temploma eredeti vagy közel eredeti formájában maradt volna ránk. Többségük a török hódoltság idején pusztult el, de a többé-kevésbé épen maradtakat is jelentősen átépítették a későbbi századokban. A két leginkább középkori formákat őrző épület ma Magyarország határain kívül található Nyitrán, illetve Gyulafehérvárott. Mellettük még a pécsi székesegyház mutat középkori jelleget, ez azonban a múlt század második felében jelentős

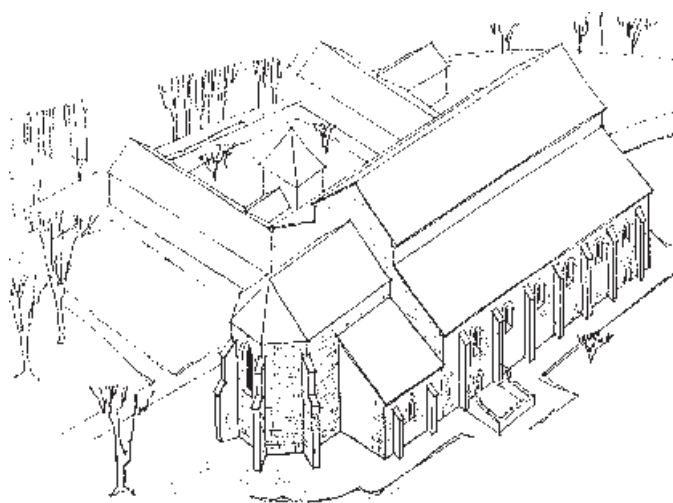
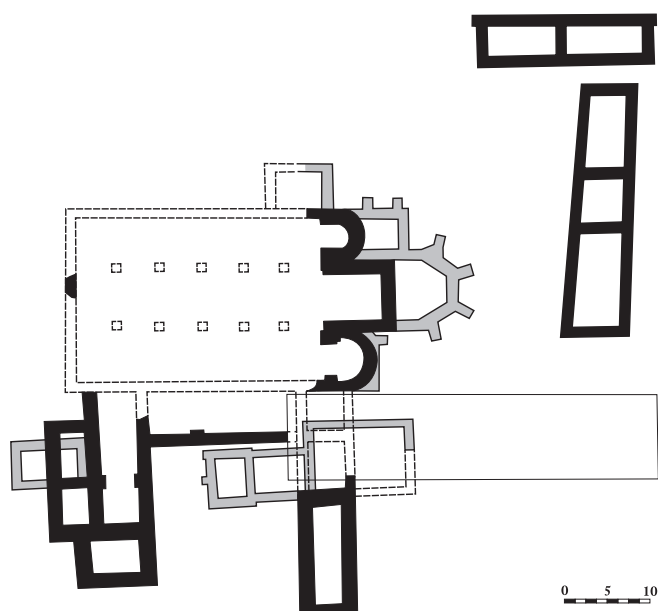
helyreállításon és historizáló átalakításon esett át. A győri és a veszprémi székesegyház ugyancsak jelentős középkori részleteket őriz, de a két épület – egészében – már inkább barokk és klasszicista jellegű. A többi székesegyház maradványait csak a régészeti feltárásokból ismerjük. Egyeseknek, mint pl. az egrinek vagy a kalocsainak viszonylag jelentősebb romjai maradtak meg a föld alatt, másoknak, mint pl. az esztergominak csak faragott köveit és korábbi leírásait, illetve felméréseit ismerjük, magának az épületnek még az alapjai is megsemmisültek az újkori építkezések következtében.

Az egyházszerkezet következő szintjén helyezkednek el a főesperességek. Ezeknek a létrejötte, kialakulása lényegesen kevésbé ismert, mint a püspökségeké. Az utóbbi évtizedekben több ispáni központ kutatása során sikerült feltárni ezeket a korai egyházakat is, így pl. Borsodban, Szabolcsban, Visegrádon, néhány esetben pedig korábbi leírásokból ismerjük a templom egykori helyét, mint pl. Sopron esetében. Tekintve, hogy az egyházszerkezetnek ez a szintje már korán, a 12. század folyamán jelentős változásokon ment át, a főesperesi templomok lényegében változatlanul őrizték meg 11. századi formájukat.

KÖZÉPKORI KOLOSTOROK

A középkori szerzetesség, kolostorok kutatása hagyományosan az egyháztörténet szakterülete. Magyarországon azonban a II. világháború után az egyháztörténet egyértelműen háttérbe szorult. Ezzel szemben az utóbbi évtizedekben sokat foglalkoztak a középkori kolostorok építészeti és régészeti vonatkozásaival. A műemlékvédelem ugyanis kiemelkedő jelentőséggel kezelte a magyar kultúra szempontjából nagyfontosságú szerzetesi központok kutatását, helyreállítását. A régészeti, a topográfiai munkák pedig jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy ma már sokkal biztosabban tudjuk azonosítani azokat a középkori kolostorokat, amelyek a török korban néptelenedtek el, és romjaik az újkorban tűntek el, jórészt nyom nélkül. Sok esetben tehát a középkori régészet vette át az egyháztörténet egyes területeinek művelését, és ma már elképzelhetetlen, hogy a régészeti eredmények nélkül fel tudnánk vázolni a középkori szerzetesség hazai történetét.

Magyarországra a 10–11. század fordulóján, nagyjából egy időben érkeztek mind a nyugati, mind a keleti szerzetesség képviselői. A nyugatiak Szent Benedek, a keletiek Nagy Szent Vazul reguláját követték, ennek megfelelően hívjuk őket *bencéseknek*, illetve *bazilitáknak*. Bár kezdetben az uralkodók a szerzetesség mindkét ágát támogatták, a bencés apátságok száma már a 11. században jelentősen meghaladta a bazilitákét. Amikor pedig a 11–12. század fordulóján Magyarországon is valósággá vált az 1054-es egyházszakadás ténye, az ortodox monostorok fokozatosan háttérbe szorultak, mígnem a 13. század elejére, első felére szinte kivétel nélkül meg is szűntek. A későbbiekben, a 14. század végétől az ortodox kolostorok alapítása

28. A páztói ciszterci apátság feltárt részletei

29. A páztói ciszterci apátság rekonstrukciója

már kizárólag a betelepülő keleti szertartású, főként román és szerb népességhez köthető.

A fenti folyamattal nagyjából párhuzamosan, a 12. század első felében nálunk is megjelentek a nagy nyugati reformrendek, először Váradhegyfokon a *premonstreiek* 1030 körül, majd 1042-ben Cikádoron a *ciszterciek*. Míg az utóbbiak elsősorban az uralkodó, főként III. Béla támogatását élvezték, addig az előbbiek inkább az arisztokrácia és a nemesség körében váltak népszerűvé. (28–30. kép)

A 13. század első felében Európában gyökeres változás következett be a szerzetesi eszmény megfogalmazásában. Az addigi kontemplatív, monasztikus, illetve remete hagyományok helyett az aktívabb, a lelkipásztorkodással, a misszionálással foglalkozó szerzetesi élet nyert egyre nagyobb teret. Ennek az életeszménynek az első képviselői voltak a domonkosok és a ferencesek. Mindkét rend már a tatárjárás előtt megtelepedett Magyarországon, de nagyobb arányú elterjedésük csak a 13. század második felében kezdődött. Harmadikként csatlakozott hozzájuk a tatárjárás után az *ágostonrendi remetek* rendje. Végül mintegy százéves késéssel a *karmelitáké*, akik már nem is tudtak önálló rendtartományt létrehozni, a középkorban mindössze négy kolostoruk létezett az egész országban.

Végül, de nem utolsósorban szólni kell a remeterendekről. Bár Magyarországon kisebb szerepet játszottak, európai elterjedtségük okán először a *kartauziakat* kell megemlíteni. A 13–14. század fordulóján épült első két kolostoruk a Szepességben, majd a 14. század második felében telepedtek le az Eger melletti Felsőtárkányban és Lövöldön (ma Városlőd). Ez utóbbi kolostoruk egyben az egyetlen királyi alapítású is, és a török hódoltságig hátralévő, mintegy két évszázadban az ország egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb egyházi intézménye volt. A lövöldi perjelség jelentős szerepet játszott az ország kulturális életében is, például a magyar nyelvű lelki irodalom terjesztésében, itt készült többek között az ún. Érdy-kódex is. A másik reme-

terend, mely egyben az egyetlen nagyobb jelentőségre szert tett magyar alapítású rend, a *pálosoké*. Rendde szerveződésük folyamata nagyjából egy fél évszázadon át tartott, a 13. század közepétől az 1308-as pápai megerősítésig. Ez a hosszú folyamat egyszersmind oda is vezetett, hogy a rend nem maradhatott tisztán remetejellegű, a körülménytől függően egyes közösségeiben monasztikus, illetve koldulórendi sajátosságok is felbukkannak. A középkor második felében a *ferencesek* mellett a legnagyobb kolostorhálózatot mondhatták magukénak, ugyanakkor feltűnő, hogy a kolostorok jelentős többsége igen kis, 6–12 fős közösségeknek adott otthont.

Kolostorépítészetünkben az első, régészetileg is ismert épületek a 11. század közepéről, második feléből szár-

30. A szentgotthárdi ciszterci kolostortemplom maradványai. A középkori romokat az újkorban magtárrá alakították át, régészeti-műemléki kutatást követően pedig a városi színházban láthatóak a középkori maradványok

maznak, mint pl. a tihanyi vagy a feldebrői altemplom, a zselicszentjakabi vagy a somogyvári apátság épületeinek korai részletei. Ezek részben németországi, részben észak-itáliai hatásokat tükröznek. Meg kell azonban jegyezni, hogy az esetek többségében csak a templomról vannak adataink. A legkorábbi kerengők csak a 12. században tűntek fel, az elsők feltehetőleg az anyaapátságok alaprajzát követő ciszterci apátságokban, de még a 13. században is több olyan monostorépületet ismerünk, ahol a kerengő sohasem épült ki teljesen (pl. Ják, Vértesszentkereszt, Gyulaírástó, Ócsa). A 13. században fellépő új rendek épülettípusaikat tekintve lényegében az addig kialakult formákat követték, bár települési szokásaik, nevezetesen a városi környezet bizonyos mértékig befolyásolhatta az alaprajzi elrendezést. A teljes kolostornégyszög kiépítése ezekben az esetekben is gyakran hosszabb idő alatt, esetleg csak az újkorban történt meg (pl. Szécsény, illetve Szeged ferences kolostora).

A templomok elég nagy alaprajzi változatosságot mutatnak, ugyanakkor van néhány általános, közös jellemzőjük is. A monasztikus rendek templomainak jelentős része háromhajós – akár egy, akár három apszissal –, bár vannak egy- és kéthajós és centrális alaprajzú épületek is. Döntő többségük nyugati toronypárral épült, a keleti toronypár kivételnek számít. A koldulórendek nagyrészt a helyi épülettípusokat igazítják a saját igényeikhez. Ennek megfelelően csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk koldulórendi építészetről. A megjelenésben közös jellemzője ezeknek a templomoknak az egyszerűség, a díszítetlenség, a nagy befogadóképességű, gyakran többhajós templomtér és a hosszan kinyúló szentély, mely a szerzetesi kórus helye volt. A ferences templomokra emellett jellemző még a szentély és a kolostor találkozásánál álló, egyetlen keleti torony is. A pálos templomok többsége, ha lehet, még ennél is egyszerűbb kivitelű volt: többségük viszonylag kisméretű. A hajó méretei elárulják, hogy nem számítottak nagy tömegű hívő jelenlétére a liturgia alatt. Némelyik templomuk szinte kápolnának nevezhető. Ugyanakkor természetesen akad néhány kivétel is, mint például a budaszentlőrinci, mely a rend központja volt.

A régészeti kutatások hosszú időn keresztül szinte csak a kolostorok templomaival és lakóépületeivel foglalkoztak. Csak az utóbbi évtizedek ásatásaiban, topográfiai munkáiban kapott hangsúlyt az, hogy a szerzetesi központok gazdasági épületeivel és azok külső egységeivel, építményeivel foglalkozzanak. Így ma már pontosabb képet alkothatunk arról is, hogy az egyes szerzetesrendek esetében mennyiben térnek el ezek az egységek, és ez mennyiben függ össze a rendek felépítésével és történetével. (31. kép)

A kolostorok nem csak a templomból és a konventépületekből álltak, hanem feltűnnek mellettük kisebb-nagyobb gazdasági épületek is. Ezek egy része a mezőgazdasági termények raktározását, feldolgozását szolgálta, más részük viszont kifejezetten ipari jellegű tevékenységek céljára épült. Egy harmadik létesítménytípust képviselnek a vízvezeték és -tároló rendszerek, melyek nemcsak a kolos-

tor használati vízellátásához, hanem gyakran az ipari tevékenységekhez, sőt az élelmiszerellátáshoz (halastavak) is szükségesek voltak.

A ciszterci apátságok kutatása során pl. kiderült, hogy Magyarországon a kolostornégyszög nyugati oldalán a laikus testvérek épületrésze, az ún. konverzusszárnny helyén többnyire nem lakóépület, hanem raktár állt. Ennek oka az írott adatokból is ismert konverzusházi. Ugyancsak az egyik ciszterci apátságban, Pilisen került elő az eddig egyetlen ismert kolostori fémfeldolgozó műhely, mely a körülötte elterülő udvaron feltárt salakmennységből ítélve a középkor végéig meglehetősen intenzíven működött. Egy másik jelentős ipari létesítmény, egy üveghuta a pásztói apátságban működött. Az épülethez tartozó leletanyag arra utal, hogy a műhely elsősorban ablaküveg-készítéssel foglalkozott.

A víz felhasználása igen sokrétű volt a kolostorokban. Az egyetlen teljes rendszert a pilisi ciszterci apátságból ismerjük, ahol a közeli források vizét megfelelő szabályozással három irányba vezették el: egyrészt a kolostor kerengőjébe, másrészt egy gáttal felduzzasztva a már említett fémfeldolgozó műhelyek felé, harmadrészt pedig a kertekhez, majd a víz az egész rendszerből ismét összefolyt, és a kolostor falain kívülre vezette el a szennyvizet.

Érdekes vízgazdálkodásra utal a pálos kolostorok többszomszédságában megtalálható kisméretű tó, melyet általában halastónak szoktak tartani. Valószínűbb azonban, hogy víztározóként működött, hiszen némelyikük annyira kicsi, hogy halakat nemigen tenyészthettek bennük. A toronyaljai pálos kolostornál egy ilyen duzzasztott tóból jól megépített csatorna vezet egy közeli kis épülethez, melyet az ásató régész malomnak határozott meg. A pálosok gazdálkodásában egyébként is nagy szerepet játszottak a malmok és a valódi halastavak, ezek azonban már a kolostorok tágabb környezetéhez tartoznak.

A tavak és más vízszabályozási rendszerek nem csak gazdasági szerepük miatt kerültek a régészeti érdeklődés középpontjába. Egyes szerzetesrendek, kolostorok esetében az elpusztult kolostorok azonosításának is egyik legjobban alkalmazható módszere ezen építmények kutatása. A pálosok például gyakran települtek erdős területekre, de nem nagy távolságra lakott helyektől. A török korban kolos-

31. Mintás padlótegla a pilisi ciszterci apátságból

32. A gönci pálos kolostor romjai

raik jórészt elnéptelenedtek, lassú pusztulásnak indultak. **(32. kép)** Különösen azok, amelyek az újkorban lakott vagy újratelepült falvakhoz közel estek, szinte nyom nélkül eltűntek, mivel a romok építőanyag-forrásként szolgáltak a környező falvak lakóinak. Ezzel szemben a Pilisben, a Bakonyban, vagy a Zemplénben egykor álló kolostoraik helyét terepbejárásokkal, a tájrégészet kutatási módszereivel lehet azonosítani. A halastavak, a malmok, a gátak kialakításához ugyanis jelentős földmunkákat végeztek, és ezek a kolostor pusztulása után is megmaradtak. Mivel a vízszabályozó rendszereket nem tartották karban, azok hamarosan tönkrementek, de a nagyméretű gátak, mesterséges csatornák ma is kirajzolódnak a felszínen. Ezeket nem volt érdemes úgy széthordani, mint a jó minőségű kőanyagot, hiszen jórészt csak földből készültek. Ugyanígy nagyméretű földmunkák nyomait mutatják a lejtős hegyoldalakban kialakított szántóföldi vagy művelési teraszok, amelyek sokszor még az újra beerdősödött részeken is bizonyítják a kolostorok irtásmunkáját. Ezek feltérképezése tehát egyszerre segíti az eltűnt kolostorok és az egykori gazdasági és birtokrendszer azonosításában a régészeket.

Tulajdonképpen a kolostori vízellátórendszerek kutatá-

sához tartozik a kutak és a ciszternaák feltárása is. Az utóbbi években két ferences kolostorban is sikerült ilyen létesítményeket feltárni. Az egyik a visegrádi ferences kolostor kútja, mely szépen faragott, ívelt kövekből készült, s a talajvizet gyűjtötte össze. A másik a budai ferences kolostor legújabb ásátásán került elő, egy igen érdekes szűrőrendszerű ciszterna, amely az esővizet vezette az udvar közepén lévő víznyerőhelyre.

FERENCES KOLOSTOR VISEGRÁDON

A középkori szerzetesrendek régészeti kutatása kapcsán a koldulórendek emlékeit két összefüggésben is tárgyalhatjuk. A ferencesek és a *domonkosok* mint a koldulórendek közül a két legfontosabb, elsősorban városokban telepedtek meg, házaik, kolostoraik feltárása tehát egyszerre a városi régészet és az egyházi emlékek archeológájának része. Az európai történeti kutatás már régóta rámutatott arra, hogy a ferences és a domonkos kolostorok jelenléte egy-egy településen akár a városiasodás fokának mérésére is felhasználható, több koldulórendi kolostor együttes megjelenése pedig a magasabb szintű városiasodás bizonyítéka. Ezen általános megállapítások mellett azonban vannak olyan példák is, ahol egy koldulórendi kolostor sokkal összetettebb viszonyokra utal, és egy ilyen emlék feltárása régészeti adatokat szolgáltat a királyi hatalom, a középkori városi lét és az egyházi intézmények egymásrahatására is. Ennek kiváló példája a visegrádi ferences kolostor. **(33. kép)**

A királyi palota tőszomszédságában az 1990-es évek eleje óta nagyszabású ásátások folynak, amelyeknek célja, hogy felszínre hozza a középkori Visegrád egyik legjelentősebb egyházi épületének, a ferences kolostornak a maradványait. A kutatást az Eötvös Loránd Tudományegye-

33. A visegrádi ferences kolostor káptalanterme a bezuhant gótikus boltozat maradványaival

34. Az oltár maradványai a káptalanteremben

tem Középkori Régészeti Tanszéke végzi, mivel a lelőhely kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy a jövőbeni középkori régészek a gyakorlatban sajátíthassák el mindazokat az ismereteket, amelyek szükségesek egy ásatáshoz és az azt követő feldolgozáshoz. A királyi palota és Visegrád más műemlékeinek közelsége pedig azt is lehetővé teszi, hogy az itt dolgozó hallgatók más ásatások vagy műemléki helyreállítások munkáit is nyomon követhessék.

A kolostor kutatásának kezdete nagyon hasonló a királyi palota első feltáráshoz. Ebben az esetben is tudtuk, hogy Visegrád területén kell keresni egy jelentős ferences kolostort, amelyet Zsigmond király alapított, és Mátyás korában egy oklevél tanúbizonysága szerint további építését tervezték, s a 16. század elején a magyarországi obszerváns rendtartomány gyűlésének színhelyéül is szolgált. Ezek alapján már korábban is megkísérelték megtalálni a helyét, de sikertelenül. A mai település területén ugyan két egyházi építmény nyomai is előkerültek, de ezek egyike sem mutatta egy ferences kolostor sajátosságait. Nem véletlen, hogy a kutatók korábban nem a palota közelében, hanem a mai város területén, a középkori település mellett keresték nyomait. A ferencesek, ugyanúgy mint általában a középkori koldulórendek, a nagyobb városias településeken építettek házat maguknak, hiszen egyik legfontosabb feladatuknak a városi népesség lelki gondozását tartották. Egyszerűségük, szegénységük pedig szöges ellentétben állt a királyi palota fényűzésével, hivalkodó életével. A visegrádi kolostor ebben a vonatkozásban viszont a kivételek közé tartozik. Az eddig feltárt részletei is azt bizonyítják, hogy átmenetet képzett a városi polgárok világa és a királyi udvar között, amely egyfajta találkozási pontot is jelentett a kettő között.

Az 1980-as években kisebb szondázó ásatásokra került sor a palota melletti telken, ahol egy nagyméretű épület maradványai kerültek elő. Már ekkor látszott, hogy egyes

részeiben jelentős épületmaradványok húzódnak a felszín alatt és számos faragott követ lehet feltárni. Az elmúlt tíz év ásatásai viszont minden várakozást felülmúló módon igazolták, hogy egy nagyméretű és egyes részleteiben rendkívül igényesen kidolgozott kolostorépülettel állunk szemben. A kolostor kerengőfolyosójának, a káptalanteremnek és a szerzetesi étkező helyiségnek, a refektóriumnak néhol másfél méter magasan is megmaradtak a falai, és a vastag omladékréteg alatt, a kolostor egykori padlózatára buzuhanva előkerültek a különféle gótikus boltozatok faragott kövei. Gótikus bordák, zárókövek, konzolok kerültek napvilágra, több száz gondosan kifaragott építészeti részletet vehettünk leltárba.

A nagyszámú faragott kő arra is lehetőséget ad, hogy részletes építészeti rekonstrukciót készíthessünk. Világossá vált, hogy a Zsigmond-kori épület is több fázisban épült, és valószínűleg egy vagy több korábbi kőépület felhasználásával alakították ki a kolostor alapformáját. Mátyás korában további módosítások következtek, amelyek azonban nem terjedtek ki a kolostor egészére. Erről korábban nem volt egyértelmű írásos forrásunk, de a faragott kövek stílusa, valamint a palota hasonló faragványai alapján biztosak lehetünk ebben is. A legjelentősebb átalakítás azonban a Jagelló-korban következett be. A legtöbb épületrészt újraboltozták, különösen a káptalanterem kapott díszes boltozatot. Az előkerült oltár arra is utalt, hogy ez egyben kápolnaként is szolgált. Királyi magánkápolna is lehetett, hiszen hagyományosan a ferencesek voltak a királyi gyónatatók. (34. kép)

A feltárások azt is jól mutatták, hogyan enyészett el ez az egykor hatalmas és igényesen kivitelezett épület. A török korban a kolostort, akárcsak a várost, elhagyták lakói, csak a vár maradt meg és szenvedett el több ostromot. Az épületek lassan omladozni kezdtek. (35. kép) A kolostor épen maradt részeit néha még felkeresték az emberek, akik mint megszentelt helyen, itt temették el halottaikat, majd

35. A kolostor kútjának előkerülése

később leginkább építőanyag-forrásnak tekintették a számukra már más értelmet nem hordozó romokat. Először a kerengőfolyosó téglaburkolatát szedték fel, majd ahogy egyre romosabb lett a kolostor, a nagyobb kövekre is sor került. Közben azonban egyre nagyobb részek omlottak be. A 18. században megtelepedő német lakosság csak annyi követ szedett ki a romokból, amennyire szüksége volt a házakhoz, és a kisméretű falusi épületeket az elenyésztett romok tetejére építették. Az újkori házak sekély alapozása alig bolygatta meg a középkori emlékeket, az egykori padlózatra bezuhant boltozati elemek szinte mindenütt megmaradtak ugyanott, ahová a pusztulás során leestek. A néhol többméteres omladék pedig védőréteggént szolgált. A 15. századi kolostor falainak feltárásai során figyeltünk fel arra, hogy a ferencesek épületének padlószintjénél közel két méterrel mélyebben további régészeti emlékek jelentkeznek, a 14. század elején a királyi udvar mellé telepedett polgárok házainak nyomai. A ferences épületek feltárása nemcsak egy középkori egyházi épülettel gazdagította visegrádi emlékeinket, hanem adatokat szolgáltatott arra is, hogy miként élhettek Károly Róbert idején a palota közelében a város lakói.

VÁRAK, ERŐDÖK, PALÁNKOK – KÖZÉPKORI ÉS TÖRÖK KORI HADIÉPÍTÉSZET

Buzás Gergely–Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa

A várak kutatása hagyományosan fontos része a középkori régészetnek. Az utóbbi évtizedek feltárásai és topográfiai munkái azonban rámutattak arra, hogy nagyon sokféle erődítménnyel kell számolnunk a középkorban, nem csak a kőből készült, „lovagvárként” ismert építményekkel kell foglalkozni. Ezek kutatása egyben a középkori hatalmi viszonyok felvázolásához is alapvető adatokat szolgáltat.

KISVÁRAK

Néhány évtizeddel ezelőtt még általánosan elterjedt volt az a vélemény, hogy a magyaroknak a tatárjárás (1241) előtt alig volt váruk, és a magyarországi magánváarak építése tulajdonképpen IV. Béla uralkodásának második felében indul meg. Csupán az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán vált világossá, hogy már a 12–13. században létezett egy kisméretű vártípus, amely több szempontból is elkülöníthető a 13. század második felétől kezdve megjelenő váraktól.

Ennek a vártípusnak a kutatása az 1960–70-es években, a régészeti topográfiai munkák során indult meg, majd az 1970-es években vált intenzívebbé. Az első, nagyobb földrajzi egységet felölelő publikáció a Börzsöny-hegységről jelent meg, ezt követte a Gödöllői-dombsíkság, a Mátra

hegység, Nógrád megye, a történeti Borsod vármegye, valamint Baranya megye egy részének feldolgozása. Az elmúlt évek során a kutatási módszerek is tökéletesedtek. Míg korábban többnyire csupán a meglevő írásos és térképi dokumentáció alapján, terepbejárások segítségével folyt a kutatás, most már a légifotózás, légifelderítés lehetőségeit is ki tudjuk használni. **(36. kép)** Ezáltal olyan várakat is felfedezhetünk, amelyeknek nyomai terepbejárás során már nem észlelhetők. Ezenkívül minél több várat ásatással is kutatunk; lehetőleg nemcsak egy-két kutatóárral, hanem teljes feltárással. Így nemcsak az erődítés szerkezetét ismerhetjük meg, hanem belső felépítésüket, a lakóépületeket, a gazdasági építményeket is. A leletek segítségével pedig betekintést nyerhetünk a vár lakóinak mindennapi életébe.

A kis várak leggyakrabban alacsonyabb, hosszan elnyúló dombhátakon, az ártérből néhány méterrel kiemelkedő dombokon találhatók. Néhány kivétel azonban akad: ezek – pl. a Börzsöny-hegységben – nagy relatív magasságban, nehezen megközelíthető hegytetőkön épültek. Előfordul olyan vár is, amely síkságon vagy dombtetőn létesített, mesterségesen felhordott halom. Általában kör vagy ovális alakúak, ritkábban szögletesek; 200–700 négyzetméter kiterjedésűek. Előfordul, hogy a lakóterülethez ún. elővár is csatlakozik. Legjellemzőbb azonban, hogy az egyrészes lakóterületet több méter mély és széles árok, annak külső oldalán pedig sánc (földtöltés) övezi. Több esetben megfigyeltünk a domb peremére épített fapalánkot, illetve téglalagot vagy kő kerítőfalat is. A védett területen fából, kőből vagy téglából építették fel a lakóépületet. Ez leginkább többszintes torony volt, de előfordul nagyobb alapterületű, minden bizonnyal földszintes épület is. Az eddigi ásatási tapasztalatok szerint a torony-, illetve egyéb lakóépület környékén helyezkedtek el a gazdasági épületek, a tárolóvermek, a kemencék. Több várban sikerült megtalálni és feltárni az egykori ciszternát vagy kutat is. Ezekben a kis-

36. Bikács–Belső sziget, földvár

méretű várakban egy-egy birtokos nemes és családja, valamint néhány szolga élt, kevés állattal. Feladatuk elsősorban a birtokos családjának, vagyonának védelme volt, de nagyobb seregeknek természetesen nem tudtak ellenállni. Az eddigi kutatási eredmények szerint ezeknek a váraknak egy részét nem lakták állandóan, csupán veszély esetére, végső menedéknek szánták. A többi – lakott – várban a leletek zöme kerámiatöredék (fazék, csésze, bögre, fedő), illetve vastárgy: kés, lószerszám (patkó, sarkantyú), nyílhegy. Megfigyeléseink szerint ezeknek a váraknak a közelében kisebb – sokszor csak néhány házból álló – falu is volt. Gyakori eset, hogy a falu a vár pusztulása után is tovább élt, esetleg még évszázadokig.

A kutatás jelenlegi állása szerint építésük elsősorban a 12. század második felére-végére, és a 13. századra tehető. Ebben az időszakban nemcsak Magyarországon, hanem egész Közép-Európában elterjedt ez a vártípus. A magyarországiak többsége a 13. század végén – 14. század elején elpusztult.

KIRÁLYI VÁRAK A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A magyarországi várépítészet egy jól elkülöníthető, építészetileg nagyon jelentős csoportját a nagy királyi várak jelentik. I. Lajos és Zsigmond több nagyméretű palotaszzerű várat építtettek, melyeknek bár nem volt rezidenciális-reprezentációs szerepük, funkciójuk mégis az volt, hogy a királynak és udvarának alkalmanként megfelelő szállást nyújtsanak. Ezeket az alkalmakat elsősorban a királyi vadászatok jelentették. Az 1370–80-as években épült Diósgyőr és Zólyom, valamint az 1390–1400-as években készült Végles és Tata meglepően egységes típust képviselnek. Középpudvar köré szervezett, szabályos

négyszögletes alaprajzon elrendezett palotaszárnyakból álltak. Diósgyőr és Tata esetében a sarkokon tornyok emelkedtek, de Véglesen, sőt részben Zólyomban is ezek hiányoztak. (37., 38. kép)

E királyi várak által képviselt épülettípus már a Zsigmond-korban és a 15. század közepének zavaros időszakában a magyar arisztokrácia kedvelt rezidenciális épülettípusává vált. Zsigmond udvarának legnagyobb urai építettek ilyen várakat: Ozorán Ozorai Pipo, Kanizsán és Kismartonban a Kanizsaiak, később pedig az Újlakiak Várpalotán és feltehetően Újlakon.

E szabályos alaprajzú várak közül a mai Magyarország területére esőben az 1960-as évek óta igen alapos ásatások folytak. Ennek köszönhető, hogy a régészeti-művészettörténeti kutatás érdeklődése kiemelten fordult e vártípus felé. Balogh Jolán művészettörténész és Holl Imre régész részletesen elemezték e vártípus külföldi analógiáit és Magyarországra kerülésének lehetséges útjait.

A négyzetes alaprajzú, épületszárnyakkal körülzárt belső udvaros várépületek egyik előzménye a négyzetes alaprajzú, oldalfelező- és saroktornyokkal védett, de palotaszárnyakkal nem körülépített udvarú vár, amely nyugaton a 12. század második felében jelent meg. E típus legkorábbi, a 12. század harmadik negyedében épült emléke kerek saroktornyaival és a négyszögletes oldalfelező tornyokkal a burgundiai Druyes-les-Belles-Fontaines vára. A 13. század elején Párizs környékén számos más vár épült, főleg e formát követve, igaz általában már csak kör alaprajzú tornyokat alkalmazva (Párizs, Louvre 1190–1202, Dourdan 1222 körül, Nesles 1226, Mez-le-Maréchal 1190–1214, Briecomte-Robert, Diant). E típus leszármazottai I. Edward angol király, 13. század végén, Walesben épült várai (Caerphilly 1267–1277, Flint (1277), Harlech 1285–1291). Ezekből különböznek azok a szabályos alaprajzú várak,

37. A tatai vár udvara

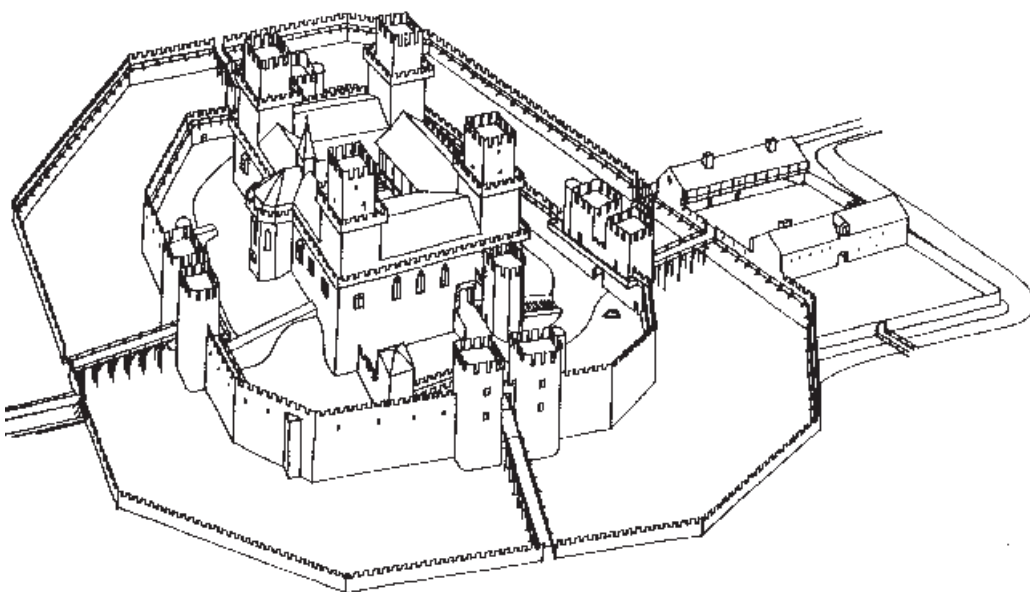

38. A diósgyőri vár

ahol a belső udvart körben épületszárnyak határolják. Első példájuk az antik-bizánci erődalaprajzokat követő, a johanniták által emelt szentföldi Belvoire vára (1189). Ezen épülettípust Itáliában II. Frigyes várai képviselték: Trani (1233), Catania (1239 után), Augusta (1239 után), Gravina (1231), Prato (1248 után) és a nyolcszögletű alaprajzon épült Castel del Monte (1240).

Franciaországban a kerek tornyos helyi vártípus egyik változataként jelent meg e forma az Île-de-France-i Montaguillon várán 1230 körül. Dél-Franciaországban csak a 14. század elején épült ilyen épület: a későbbi V. Kelemen néven pápává választott Bertrand de Got által emelt

villandraut-i vár. XXII. János kezdte meg az avignoni pápai palota építését, amelynek központi épülete végleges formáját XII. Benedek (1334–1342) idején nyerte el. A palota szintén szabályos, zárt belsőudvaros, saroktornyos formában készült el. Ez a négyszögletes saroktornyos változat máshol is feltűnt Dél-Franciaországban. Elsősorban a dél-francia pápai várak hatásának köszönhető, hogy a 14. század közepén e vártípus Észak-Itália legkedveltebb várfelművé vált. A legkorábbi és legmonumentálisabb példája e csoportnak a pavai vár 1360–65-ben épült hatalmas épülete, de a 14. század második felében sorra építették a különböző méretű saroktornyos, öregtornyos várakat, sőt

39. A diósgyőri vár rekonstrukciója

megegett az is, hogy anélkül építették meg, például Pandino (1379 után), Ferrara (1383), Mantova (1395–1406) esetében. Szintén a pápai várak hatására terjed el ez a vártípus a 14. század közepén Róma környékének pápai birtokain is: Narni (1370 körül), Spoleto (1358–1362), Montefiescone (1368–1369), Bolsena várai.

Önálló csoportot képviselnek a 13. század óta a Német Lovagrend és a vele szomszédos balti és lengyel területeken épülő, szabályos alaprajzú várak. Közép-Európában szintén létezett a 13. század második fele óta egy négy saroktornyos vártípus (Bécs, Bécsújhely, Ebenfurth, Kadan, Písek, Chrudim, Kőszeg), amely befolyással lehetett az 14. század végén és a 15. század elején a szabályos alaprajzú magyar várpaloták elterjedésére, de még nagyobb lehetett a szerepe az 1230-as években épült óbudai királyi várnak. A legelső és legtökéletesebb 14. század végi emlék, a diósgyőri vár négy saroktornyos megoldása azonban inkább a dél-francia 14. századi emlékek közvetlen hatásáról tanúskodik, ám ez nem tekinthető egyetlen forrásnak: Tata közelebb áll a lombardiai várakhoz, konkrétan Mantovához és Ferrarához, Ozora pedig leginkább az Aosta-völgyben álló, az 1390-es években épített Verrès várához hasonlít. E vártípus Anjou- és Zsigmond-kori magyarországi elterjedése mindenestre pontosan jelzi az 1400 körüli magyar királyi és arisztokrata udvarok kultúrájának felzárkózását az internacionális gótika európai udvari kultúrájához. **(39. kép)**

HADI ÉPÍTÉSZET A TÖRÖK KORI MAGYARORSZÁGON

A török hódoltság korában nagy hangsúlyt fektettek a katonai építőtevékenységre, aminek a háborús viszonyok között különös jelentősége volt. A nagyságrendileg és mély-

40. Karakas pasa tornya a budai várban

ségében tagolt, állandóan változó magyar védővonal ellenében hasonló védelmi rendszer jött létre török oldalon is.

Az oszmán hadak támadásai nyomán az ország váraiban erőteljes erősítési munkálatok kezdődtek, ezek nyomaival nem egyszer találkozhatunk az ásatások során. A nagyobb, többnyire középkori eredetű kővárak mellett új erősségek is megjelentek, melyek részben palánkból – fából és földből – épültek. A nagyobb várak melletti kisebb katonai objektumok, palánkvárak, egyszerű vigyázó helyek és őrtornyok a védelmi vonal folytonosságát, a portyázások, a hirtelen támadások, a meglepetések elleni biztonságot jelentették, hadászati értékük ebben rejlett.

A törökök 1541 – Buda elfoglalása – után kezdték meg várhálózatuk kiépítését, mely alapvetően rátelepült a már meglévő magyarországi várakra. Az oszmán hadvezetés a nagyobbakat készen átvette, majd folyamatosan építgette, javította, sőt a jelentősebb központokat – főként a 16. században – komoly védművekkel bővítette. Buda falait például a 150 év alatt az északi és a nyugati oldalon – a középkori várfal nyomvonalát követve – a törökök teljesen megújították, kisebb-nagyobb tornyokkal, rondellákkal tűzdelték meg, amelyek nevüket már török építetőkről kapták, akár újak voltak, akár középkori eredetűek. **(40. kép)** A bástyák kutatása ma sem zárult le, az egyik maradványait nagyobb összefüggő felületen épp az elmúlt évek régészeti ásatásai hozták napvilágra (Magyar Károly).

Jól ismert Esztergom erősítési rendszere is, védművei közül több török építésű. Kiemelkedik a ritka megoldású Budai kapu-rondella, egyik oldalán kis toronnyal, valamint a Duna partján álló Hévízi-rondella, melynek párkányát ritka török kőfaragó jelek díszítik. Egerben török alkotás a belső vár főbejáratának védelmére épült kisebb, Törökkert néven ismert kapuvédő bástya, valamint a Bornemissza bástya előtt elhúzódnó, hatalmas törtvonalú kőfal. Monumentális építmény lehetett a hajdani szegedi vár – 1882-ben lebontott – víztornya is, melynek építőjeként *Evliya Cselebi* a híres török építész, „az öreg Szinán mestert” nevezte meg.

Sziget várát a 16. század közepén a magyarok jelentősen megerősítették, az oszmán erők 1566-ban mégis elfoglalták. A hódítók az ostromban erősen megrongálódott korábbi palánk védműveket kő-, illetve téglabástyákká építették át, emellett a nyugati és az északi falak meghosszabbításával és a belső árok feltöltésével a régi belső, középső és külső várból egységes védelmi rendszert hoztak létre. **(41. kép)** A vár régészeti kutatásai során megtalálták sajátos maradványait mind a magyar, mind pedig a török építkezéseknek (*Kováts Valéria*). A várakban megfigyelt, illetve ma is látható török kori védművek jellemző építészeti jegyeket mutatnak. A magyar, illetve a Habsburg császári katonai vezetés által emelt védművek részben már a 16. századi korszerű hadi építészetnek megfelelő olasz bástyák. A török tornyok, bástyák azoktól eltérőek, kör- vagy sokszögű alapúak. Budán kör alaprajzú például Kászim pasa (Fehérvári) rondellája, az alapjaiban középkori Karakas pasa tornya pedig alul kör-, illetve a felső részén sokszög

41. Szigetvár–Vár

alaprajzú építmény. Sokszög alaprajzú a már említett esztergomi Hévízi rondella és az egi kapuvédő bástya (Törökkert) is. Olasz bástyákra emlékeztetnek, de alaprajzilag lényegében szabálytalan sokszögűek a szigetvári sarokbástyák is. E védműveknek a korszerű (olasz-bástyás) megoldások hiányát mutató formavilágában, valamint a kő- és a téglá építőanyagot alkalmazó vegyes falazási technikában a bizánci hagyományok és a középkori várépítészeti utóhatásai érződnek. Az építkezések anyagi vonatkozásaira különféle gazdasági iratok, számadáskönyvek tartalmaznak gazdag forrásanyagot. A bejegyzések utalnak arra is, hogy mire fizették ki a pénzt: ily módon várkapuk, tornyok, dzsámik, raktárak, ágyúszertárak évszámhoz köthető építkezéseiről értesülünk.

PALÁNKVÁRAK A TÖRÖK KORI MAGYARORSZÁGON

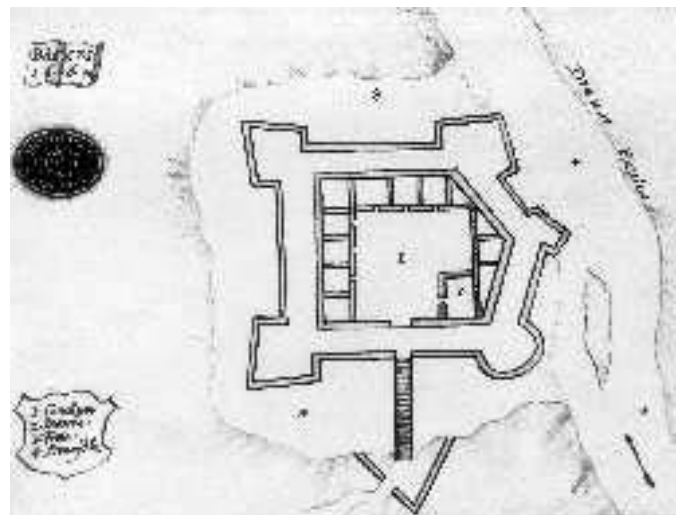
A hódoltság idején – török és magyar részen egyaránt – igen elterjedt építési mód volt a palánkerődítés. A 16–17. században a palánknak többféle változata készült, az egysoros, kívül agyaggal tapasztott cölöpkerítés (latorkert) mellett erősebbek voltak és nagyobb védelmet biztosítottak az ún. töltött vagy bélelt, valamint a rótt palánkfalak. Ez utóbbiak esetében két vagy több, mélyre ástott keskeny cölöpárokba, meszes agyagba – lazábban vagy szorosan egymás mellé – cölöpöket állítottak, a szilárdan álló, vesszővel összefont vagy vasszegekkel összeerősített cölöpörök közét földdel töltötték ki, azt ledöngölték, majd az így nyert falat kívül megtapasztották.

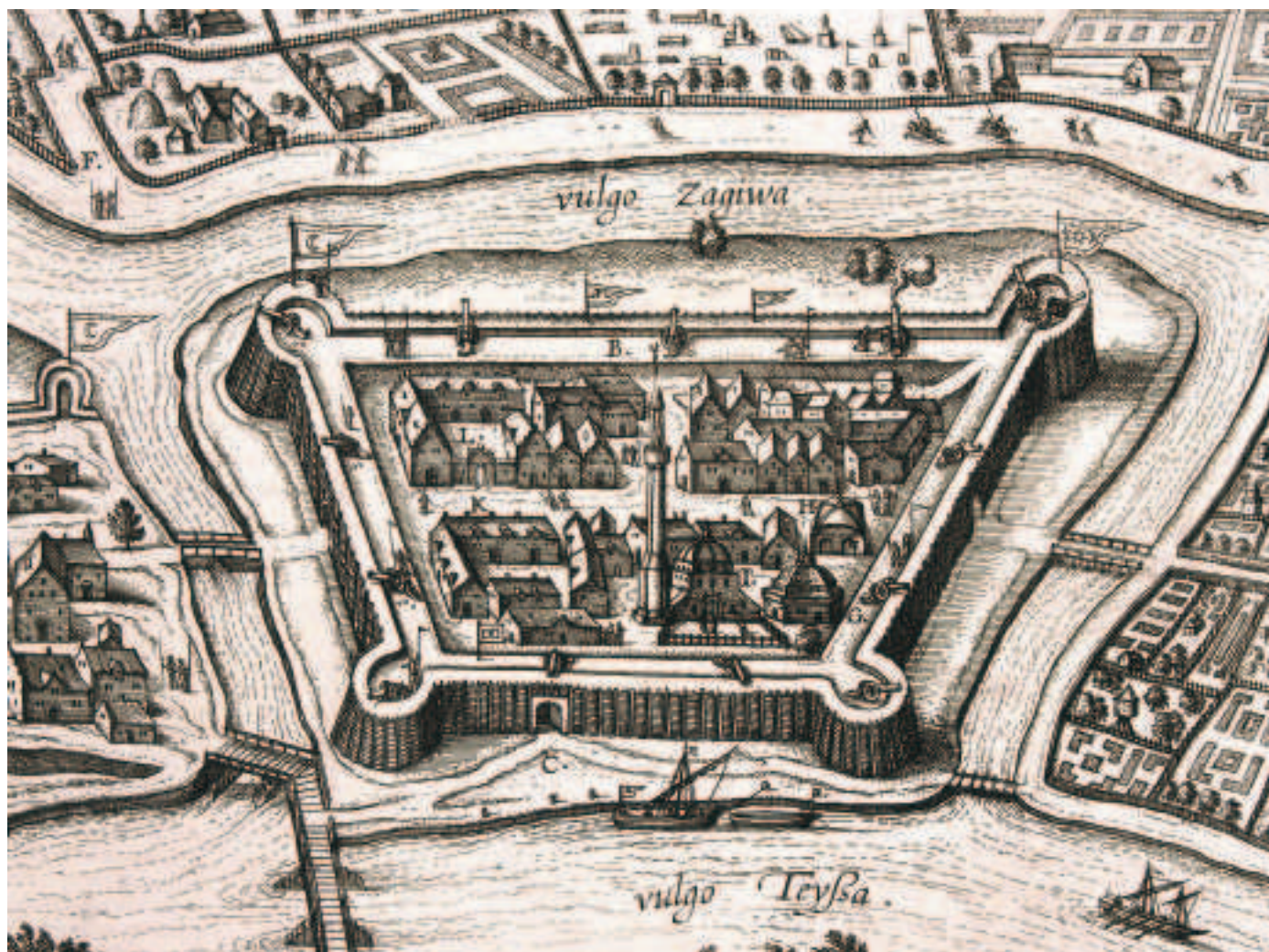
A török kor nagyobb palánkvárai, mint például Kanizsa, Szolnok vagy Gyula külső vára mára eltűntek a felszínről,

egykori területük részben vagy teljesen beépült. Kanizsa várában például a beépítés előtti utolsó pillanatban folytak topográfiai és régészeti kutatások, de ezek is már csak a késő középkori várkastélyra és környezetére koncentrálhattak (*Méri István*). A törökök az említett – eredetileg magyar építésű – palánkerőségekben átalakításokat végeztek, például kaputornyokat építettek, helyeztek át. A bekövetkezett változások gyakran csak ábrázolásokból, alaprajzokból elemezhetők ki, miután az objektumok elpusztultak. **(42., 43. kép)** Ritka kivételt képez Gyula külső várának török kori kaputornya, mely ma is áll (*Feld István, Gerehyes Ibolya*).

A palánkerődítést különösen a kisebb várak építéseinél alkalmazták. A palánk módon épült török kori erősségek egy része teljesen új volt. A magyar királyi végvári rend-

42. Esterházy Pál rajza Barcs váráról, 1664.

43. Hoefnagel metszete Szolnok váráról, 1617.

szerben ilyen például Kanizsa szomszédságában Bajcsavár, mely a Kanizsától a Muráig terjedő védelmi szakasz központi vára volt. Török oldalon újonnan épült palánkvár volt a Börzsönyben (Ipoly) Damásd vagy Drégelypalánk vára, a Duna mentén Újpalánk, (Duna)Pentele és Dzsánkurtarán, illetve a Dráva mellett a barcsi palánk. A börzsönyiek a Buda körüli sávot, a Duna mentiek a törökök fő felvonulási útját biztosították, a barcsi a drávai török flottilla kikötője volt, azt védte.

Cölöpök és föld felhasználásával gyakran 'öveztek meg' egy-egy álló középkori kastélyt, templomot, kolostort, tornyot, mely ez által védhető objektummá, várrá alakult. A törökök Ozorán például a középkori várkastélyt erősítették meg, Mecseknádasdon és Válon középkori templomba költöztek be, míg Jászberényben a ferences templom és kolostor, Bátaszéken pedig a ciszterci, majd a bencés apátság alkotta az erősség magját. Dunaföldváron a 16. század elején épült torony állt közepén. A magyarok (illetve a császári erők) több helyen hasonló módon rendezkedtek be. Benedekrendi apátság, illetve kolostor köré szerveződött például több zalai váracska, így Kapornak, Mura-

keresztúr vagy Zalavár erőssége. A zalavári török kori kerítő palánk nyomaira az utóbbi évtizedek ásatásai során bukkantak rá (*Febér Géza, Méri István, Cs. Soós Ágnes, Szőke Béla Miklós, Ritoók Ágnes*).

A kisebb palánkerősségek – a nagyokhoz hasonlóan – jórészt elenyésztek. Az elpusztult és a 20. századra nyomavestett várak helyének meghatározásához komoly segítséget nyújthatnak a 18–19. századi leírások, uradalmi összeírások, térképek, feljegyzések, de eligazíthat az egykori vízrajz, a domborzat, sőt a mai utcahálózat is. Jászberényben például a templom és a kolostorerőd (azaz a török erősség magja) – átépített formában – ma is ott áll, ahol a 16–17. században. A palánkfal emlékét csupán egy utcanevőrzi, de körvonalát a hajdani vízrajz alapján meglehetősen biztonsággal lehetett rekonstruálni (*Sugár István*). Válon a középkori templom és a török palánk azonosítása a csekély török kori építészeti maradvány és a gazdag török leletanyag mellett elsősorban a 18. századi *canonica visitatiók* leírásain alapult (*Hatházi Gábor*).

A kisebb török palánkvárak régészetében az elmúlt évtizedek számos új eredményt hoztak, nemcsak építészeti,

KÖZÉPKORI FALVAK ÉS HATÁRUK

Bálint Mariann–Laszlovszky József–Romhányi
Beatrix–Sabján Tibor–Takács Miklós

de a török életmód, anyagi kultúra részleteinek megismerése szempontjából is. Az első meghatározó jellegű ásatás a Szekszárd melletti kis török várban, Újpalánkon folyt *Gaál Attila* vezetésével. Újpalánk a Duna mentén egy kisebb ellenőrző pont volt, 1596-ban épült és 1686-ban égett le, maradványait az 1970-es, 1980-as években tárták fel. Az 50×60 méter kiterjedésű, téglalap alapú váracska 80-100 centiméter vastag palánkfal kerítette, sarkain négy kerek bástya állt. Ezek között nem volt két egyforma, ami szemléletesen mutatja, hogy az ilyen jellegű bástyák, várfalak gondos mérések nélkül készültek.

Miután a palánkvárak területe ma többnyire beépített, a régészeti kutatás sokszor csak korlátozott lehetőségek között, keskeny kutató árkokkal történt (Dunaföldvár, Békés, Törökszentmiklós, Barcs, Gyula). A kisebb szelvényekben folyó kutatások ellenére Gyulán sikerült elkülöníteni az 1566. évi ostrom előtt épült 8-9 méter széles és a török kori 3 méter széles palánkfalat, Barcsan szét lehetett választani a 3 méter széles 16. századi töltött palánk és az egy cölöpsoros 17. századi palánk cölöpárkait, valamint meg lehetett figyelni a 17. századi megújításokat. Ha a palánkvárak központjában középkori építmény állt, akkor a feltárások annak műemléki kutatásából indultak ki (Ozora, Dunaföldvár, Zalavár).

A magyar királyi várrendszer kisebb palánkvárai régészeti szempontból – általában véve – kevésbé ismertek, mint a törökök várai. Ki kell emelnünk azonban a már említett Bajcsavár ásatásait, melyek igen fontos adatokat szolgáltatottak a korszak palánképítéséhez. A stájer rendek támogatásával 1578-ban épült, 1600-ig lakott Bajcsavár közel egy hektáros területének megmaradt, nagyobb hányadát 1995–2001 között régészeti teljes mértékben feltárták (*Vándor László, Kovács Gyöngyi*). A vár a bécsi és a grazi haditanács által újonnan építtetett kisebb palánkvárak jellegzetességeit viseli. A török várak kerek bástyái ellenében Bajcsavár szabályos ötszög alaprajzával, sarkain ó-olasz bástyákkal a korszak egyik legfejlettebb erődformáját mutatja. A valóságban azonban a (megfigyelt) palánkbástyák – akárcsak az újpalánki török váracskaiban – csak nagyjából voltak egyformák. A palánkfal itt 4 méter széles volt, de befejezetlen maradt, a nyomok (és az írásos források) szerint állandóan javították, támogatták. Az ásatások nyomán olyan végvári építészet tárult elénk, melynek jellemzői – a 16. század pénzsűkös, háborús viszonyaiból kiindulva – a korszak valamennyi újonnan épült palánkvárára többé-kevésbé igazak lehetnek, így – a mindenütt közös, cölöpökre, földtömésre alapuló erősítés mellett – a hevenyészett, gyors építkezés, a gondos kivitelezés hiánya, az állandó javíttatás, esetenként pedig az átgondolatlanság. Bajcsán, ahol a bajokat tetézték a homokos talajviszonyokból adódó nehézségek is, a leletanyag alapján meglehetősen jó ellátás, gazdagság, viszonylagos fényűzés lehetett, ami azonban a korszak írott forrásainak tükrében korántsem volt általános a végeken, s csak a vár kiemelt helyzetének volt köszönhető.

A településrégészet komplex tudományterület, mivel számos, önmagában is több részre bomló kutatási ágból tevődik össze. Feladatai közé egyes lakóépületek, épületrészek feltárása révén nemcsak a történeti lakáskultúra vizsgálata tartozik, hanem több további kutatási terület is, így egy-egy település vagy településrészlet topográfiai és szerkezeti rekonstrukciója, az egyes településtípusok (azaz városias, falusias, illetve szórványjellegű települések) történeti előzményeinek a vizsgálata, végül pedig egy-egy tájegység településhálózatának a rekonstrukciója, felfedve azon tényezőket, amelyek e hálózatot alakították. A településrégészet elsődleges kutatási módszerei a régészeti ásatás, illetve terepbejárás, de az e tudományterületen tevékenykedő szakemberek számára rendkívüli fontossággal bírnak az írott források, a régi, illetve újabb keletű térképek, a légifényképek, a templom-, a vár-, illetve a faluhelyekről szóló helyi szájhagyomány, az újkori paraszti lakáskultúra néprajzi elemzései, a természet-, illetve a településföldrajzi kutatások, valamint a feltárások előtt, alatt vagy után végrehajtott természettudományos vizsgálatok is.

Településtörténeti kutatások Magyarországon már több, mint száz éve folynak, de a második világháború végéig terjedő évtizedek régészeti szempontból kutatási előtörténetnek tekinthetők. A változást Méri István fellépése hozta, hiszen ő máig ható érvennyel definiálta a középkori telepítések módszertanát. A második világháború utáni évtizedek magyarországi településrégészetét a pontos megfigyelésre való törekvésen túl elsősorban az határozta meg, hogy a feltárások túlnyomó többsége leletmentésként folyt. A felsorolt nehézségek ellenére a II. világháború utáni évtizedekben számos olyan telepfeltárás folyt Magyarországon, amelynek eredményei ma is megkerülhetetlenek, mint a következők (a teljesség igénye nélkül): Csátalja–Vágotthegy, Csongrád–Felgyő, Doboz–Hajdúirtás, Dunaújváros–Öreghegy, Hács–Béndekpuszta, Kardoskút–Hatablak, Kengyel–Halastó, Nagyvázsöny–Csepely, Sarud–Báb, Sümeg–Sarvaly, Szarvas–Rózsás, Szentkirály (=Lászlófalva), Tiszaeszlár–Bashalom, Tiszalök–Rázom, Túrkeve–Móric, Veresegyház–Ivacs, Visegrád–Várkertdűlő. Továbbá az alábbi egykori váralja-településeken, illetve királyi, püspöki vagy mezővárosokban folytak jelentősebb régészeti feltárások: Buda, Edelény–Borsod vára, Esztergom, Győr, Kőszeg, Óbuda, Ópusztaszer, Pásztó, Pest, Sály, Sopron, Szekesfehérvár, Szabolcs, Vác, Visegrád, Zalavár–Vársziget stb. Az egyes feltárások többé vagy kevésbé korlátozott kiterjedése miatt a magyar településrégészet középkori ága az elmúlt évtizedekben sokkal távolabbra jutott a lakóhelyelemzés tárgykörében, mint a telepszerkezet-kutatásban. E helyzetben az 1960-as évektől megindult, nagyarányú terepbejárások sem tudtak lényeges mértékben változtatni annak következtében, hogy a feltérképezett lelőhelyek által kibon-

takozó településtörténeti képet csak a kutatók egy része vetette alá igazán mélyreható elemzésnek. A pozitív ellenpéldák közül lásd a bodrogi, az esztergomi, a keceli, a kisújszállási, a szentesi, a székelyföldi keresztúrszéki vagy a – sajnos mindmáig kéziratban maradt – bakonyi településtörténeti összefoglalást. Talán ennek következtében fordulhatott elő, hogy a régészeti leleteknek egyértelműen másodrangú szerep jutott azon összefoglalásokban, amelyeket szintén az 1960-as, illetve az 1980-as évek között középkor-kutató történészek írtak.

Az utóbbi egy-másfél évtized településrégészeti kutatásaira több, egyértelműen pozitív előjelű tényező hatott. A rendszerváltás folytán az egyetemi ifjúság számára ugyanis a korábbiaknál jóval nyitottabbá váltak a nyugat-európai továbbképzés lehetőségei, így manapság már tevékenykedik olyan fiatal régész, aki az angol településtörténeti iskola módszereit igyekszik Magyarországon alkalmazni. Emellett – a rendszerváltó évek egy szerencsés kormányzati döntése folytán – a korábbiaknál sokkal kedvezőbbé vált az autópályák, illetve autópályák építéséhez kapcsolódó leletmentések folytatása, mivel a régészeti feltárások anyagi alapjainak biztosítása nem az útpépítéssel párhuzamosan, hanem már a munkálatok megkezdése előtt megtörténik. E kedvező fordulat folytán meghatározódott a középkori településtörténetek száma, sőt számos esetben sikerült a – korábban csak vágyálomnak tűnő – többhektáros felületeket teljes egészében kibontani.

AZ ÁRPÁD-KORI AGRÁRTELEPÜLÉSEK SZERKEZETE AZ 1990-ES ÉVEK NAGY LELETMENTÉSEINEK TÜKRÉBEN

A településszerkezetet alakító számos tényező közül kiemelt szerepet játszik a természeti környezet, valamint az illető közösség gazdálkodási módja. Számos régészeti lelet szól amellett, hogy a Kárpát-medencében területet foglaló magyarság a 9–10. század fordulóján a kelet-európai sztyeppe ligetes sávjára jellemző, félnomád gazdálkodási móddal érkezett ide. Mivel a Kárpát-medence 10–11. századi települései közt nagy számban fedezhetők fel magyar jellegű leletekkel rendelkező, nagyságrendi és szerkezeti szempontból pedig a későbbi falvakkal rokonítható települések, a településrégészet erős érveket szolgáltat a félnomád életmód létezésére mellett. Pusztán a régészeti leletek alapján igen nehéz meghatározni, mikor alakultak állandóan lakott falvakká az idényszerűen használt téli szállások, azonban így is számos adat utal arra, hogy e folyamat a 11. században zajlott le.

Az Árpád-kori falvak szerkezetének régészeti vizsgálatában az összehasonlításra alkalmas alaprajzok száma sokáig alig gyarapodott. A szűkös anyagi háttér miatt a feltárások túlnyomó többsége csupán kis alapterületre terjedhetett ki. Csak az 1990-es évek nagy leletmentései nyitottak módot a továbblépésre. Kiderült, hogy az Árpád-kori falvak szerkezetében megfigyelhetők bizonyos visszatérő, közös

sajátságok. Több példával sikerült megerősíteni azt a megfigyelést, hogy a 11–13. századi, falusias települések jó részénél az árokrendszer volt a telepszerkezet meghatározó eleme. Ilyen szerepük elsősorban a hosszú, többé-kevésbé egyenes árkoknak lehetett, a kerekded, illetve négyzet alaprajzúak inkább állattartó helyként, karámként működtek. E kettőség igen szép példáját a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői feltáráson lehetett megfigyelni, ahol a hosszanti árok nagyjából egyenlő területeket, „beltelkeket” kerítettek el, a telep szélén pedig karám állt. A leletmentések azonban azt is bizonyították, hogy egyáltalán nem tekinthető egyedül kivételnek az olyan faluhely, amelyet nem szabdalnak fel árok. Ilyen esetekben viszont gyakran figyelhetők meg sorokba rendezett veremházak. E települési struktúra leírására formai szempontból a „házsor” szó lenne a legalkalmasabb, bár e fogalmat érdemes idézőjelek között használni. Egy részletes, azaz évtizednyi eltérések felismerését lehetővé tevő időrend hiányában nem tudhatjuk pontosan, vajon állt-e egymás mellett legalább két veremház egy és ugyanazon időpontban. Joggal vethető fel: a sorok csak annak bizonyítékai, hogy egy-egy újabb házat a lebontott régi helye mellett építettek fel. A vázolt telepszerkezet legszebb példája a Lébény–Bille-dombi lelőhelyen látható. Itt csak a 13. században ástak hosszanti árko-

44. Árokrendszerek és Árpád-kori objektumok autópálya-építést megelőző feltáráson. Lébény, Bille-domb

45. Árpád-kori településobjektumok

kat, a korábbi házak pedig sorokat alkottak a domb lejtéséhez igazodva. **(44. kép)**

A települési hálózat megszilárdulására utal, hogy a 12. századtól az „átlagos” nagyságú falvak mellett egy további agrártelepülés-típussal is számolnunk kell: a szórványtelepüléssel. Egy-egy korabeli „átlagfaluval” ellentétben e szállásszerű települések maximum két–három lakó- és gazdálkodó egységből álltak. A feltárások tanúsága szerint a szórványtelepülések szerkezete is szórt jellegű volt. A szabad, épületmentes térségeken pedig ez esetben is gyakran álltak karámok, az állattartás fontosságát igazolva. E településtípus klasszikusan szép példáját Hegyeshalom határában sikerült feltárni. A Holdas szántók nevű lelőhelyen összesen csupán tizenhét Árpád-kori települési objektum (külső kemence, verem, illetve kerítőárok) került elő a feltárt több hektáros területen. **(45. kép)**

ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK A DUNA–TISZA KÖZÉN

A Duna–Tisza köze elhanyagolt területe a történeti kutatásoknak. A térség Árpád-kori történetét, történeti földrajzát feldolgozó, kizárólagosan írott forrásokat felhasználó munkák lakatlan, ismeretlen tájként írják le a vidéket. Ennek elsődleges oka az, hogy a területre vonatkozó Árpád-kori írott adatok, oklevelek nem maradtak ránk. A Duna–Tisza köze jó példa arra, hogy történetének minél teljesebb megismerése céljából különböző tudományágak eredményeit hívjuk segítségül. A Duna–Tisza köze Árpád-kori településtörténetének kutatása különböző természetföldrajzi, környezeti, régészeti és történeti kérdéseket vet föl.

A Duna–Tisza köze jelenlegi természeti képét tekintve fiatal kultúrtáj. Az ember környezetátalakító tevékenysége hatására alakult ki a táj fátlan, száraz, vízhiányos arculata. Az erdők jelentős mértékű visszaszorulása a futóhomokmozgás megindulását eredményezte. A területen folytatott rendszeres régészeti terepbejárások egyes korszakokban,

elsősorban a 3–4., valamint a 11–13. században sűrű településhálózat meglétét bizonyítják. Ez a jelenség egy a mai-tól kedvezőbb természeti kép meglétét sejteti.

Egy földrajzi táj gazdasági hasznosításában alapvető szerepet játszik annak talajtípusa. Az általunk kutatott Duna–Tisza közti homokhátság területén a talajképző tényezők közül döntő jelentősége van az anyakőzetnek, a domborzati- és a vízviszonyoknak. A homokhátság egykori talajképződési körülményeinek megismeréséhez nagyon jó adatokat szolgáltat a területen megfigyelhető eltemetett talajrétegek vizsgálata. A kutatás számára az egyik legfontosabb és a legnehezebben megoldható probléma az eltemetett talajok korának, eltemetődési idejének a megállapítása. A Duna–Tisza köze déli részén eddig két régészeti lelőhelyen figyeltünk meg eltemetett helyzetben lévő humuszos homoktalajt. A lelőhelyeken a régészeti rétegtan segítségével tudjuk meghatározni az eltemetett talajrétegek korát. A lelőhelyen található rétegekből talajmintákat vettünk, amelyeken különböző fizikai és kémiai vizsgálatokat végeztünk. A fizikai vizsgálatok elsősorban a különböző mélységben található homokrétegek genetikájának, származásának a meghatározására irányultak. Elektronmikroszkóp alatt vizsgálva a homokszemcséket, megállapítható a szemcsék felületéről, koptatottságáról, hogy milyen közegben szállítva jutottak el arra a területre, ahol végül leülepedtek. Kétféle homoktípust különítettünk el a talajszelvényekben: a víz-, illetve a szél szállította homokrétegeket.

A talajmintákon végzett kémiai vizsgálatok a különböző talajrétegek szervesanyag-tartalmának meghatározására irányultak. A vizsgálatok alapján kiderült, hogy az eltemetett helyzetben található, humuszos réteg szervesanyag tartalma minden esetben meghaladja a jelenleg művelt szint szervesanyag tartalmát. Az eltemetett rétegek szerves anyaggal jól ellátott talajnak tekinthetőek, gazdasági hasznosításuk is hatékonyabb volt, hiszen gabonatermesztésre is alkalmasak voltak. A magasabb szervesanyag tartalom következtében a talaj képes nagyobb mennyiségű víz megkötésére, ami jelentősen javítja a homoktalaj vízháztartását.

A vizsgálati eredmények alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy egykoron a tájon a mainál kedvezőbb talajképződési körülmények uralkodtak. A talajrétegben kimutatható szerves anyag mennyisége közvetett kapcsolatba hozható az egykori természetes növénytakaróval. A kapott adatok alapján növényzettel fedett tájat kell feltételeznünk, az erdős társulások arányát 30%-ra becsülhetjük. A területen valószínűsíthető zárt növénytakarások megakadályozták a homok mozgását és zavartalan gazdálkodást tettek lehetővé. Ezek a talajok az újkorban felélénkült futóhomok mozgásának hatására kerülhettek eltemetett helyzetbe.

A terület népességeltartó képességére irányuló számítások szerint a Duna–Tisza köze déli részén elhelyezkedő Dorozsma–Majsai homokhat 7000–13000 darab szarvasmarha eltartására lehetett alkalmas. A természettudományos talajvizsgálatok tehát választ adtak arra, mivel magyarázhatjuk a régészeti terepbejárás segítségével azonosítható, nagyszámú település létrejöttét.

FALUSI PLÉBÁNIATEMPLOMOK

A ma embere számára a falu képéhez hozzátartozik a templom. Az egy falu–egy plébánia elve azonban a középkorban valójában sohasem valósult meg teljesen. A valósághoz kezdetben biztosan közelebb állt Szent István törvényeinek idevágó rendelkezése, miszerint tíz falu építsen egy templomot, jóllehet ez a rendelkezés sem érvényesült a király halálát követő évtizedek politikai zűrzavara miatt. Szent László törvényeiben már sehol sem hivatkozik a fent említett tíz falura. Mégis, a csekély számú okleveles forrás és a ma már lényegesen több régészeti adat alapján azt mondhatjuk, hogy a 11–12. században jó, ha a falvak egy tizede volt egyházas település. A nagy változást a 13. század, annak is a második fele hozta meg. Nem véletlen, hogy a legtöbb ismert középkori falusi templomunk első építési periódusa éppen erre az időre esik.

A falusi templomok kutatása esetében igen nagy a különbség az írásos források és a régészeti adatok alapján nyerhető kép között. A plébániaszervezetre vonatkozóan az első forrás az 1332–1337 között készített pápai tizedjegyzék. Ebben az ország legnagyobb része megtalálható, és bár évtizedekkel az Árpád-ház kihalása után készült, a benne tükröződő állapotok nagyjából megfelelnek a 13. század végének. Nagy hiányossága viszont ennek a forrásnak, hogy éppen azok a területek szerepelnek benne hiányosan vagy éppen hiányoznak teljesen, ahol a tatárjárást követően a legnagyobb változások történtek e településszerkezetben, vagyis az ország középső területei a Dunától keletre. Ezeket a hiányokat csak a régészeti feltárások pótolhatják és részben már pótolták is az elmúlt évtizedekben.

Az utóbbi évek régészeti kutatásai nyomán kiderült például, hogy a tatárjárás előtt a Duna–Tisza közén jóval több település és közöttük is lényegesen nagyobb számú egyházas település létezett, mint amennyiről a tatárjárás után adatunk van. Ezek az eredmények alapvetően módosították a terület középkori topográfiáját, és egyben felvetették azt a kérdést is, hogy ez az alapvető változás vajon kizárólag a tatárjárás pusztításainak volt-e a következménye.

A falusi templomok többsége igen kis alapterületű volt, nem egy közülük legfeljebb 20–25 álló ember befogadására volt alkalmas, bár hozzá kell tenni, hogy akadtak igen nagyméretűek is. A ma oly általános templomtorony ritkaságnak számított, a kis harangot vagy külön haranglábra vagy a templom fedélszéke alá, esetleg kis, fából készült fiatoronyba húzták fel. Emellett azonban még a legkisebb templomokban is gyakran van nyoma valamiféle karzatnak. Egyes nagyobb falusi templomban, ahol a templomot valamely helyi nemesi család mint kegyúr építtette, a karzat valószínűleg kegyúri karzatként működött.

Kezdetben viszonylag gyakran épült kevésbé tartós anyagból, fából vagy tapasztott sövényből, legalábbis erre utal a 11. század végén Szent Lászlónak az a rendelkezése, miszerint a régi mivoltuk miatt romlásnak indult templomokat újjá kell építeni. Az elmúlt időszak régészeti kutatá-

sai nyomán szintén kerültek elő olyan leletek, amelyek ezt a feltételezést látszanak alátámasztani. Így pl. a zirci kis falusi templom belsejében egy cölöpvázás épület nyomai kerültek elő. A későbbi századokban azonban a templomok többsége már tartós anyagból, vagyis kőből, téglából épült, aszerint, hogy az egyes vidékeken melyik volt könnyebben hozzáférhető.

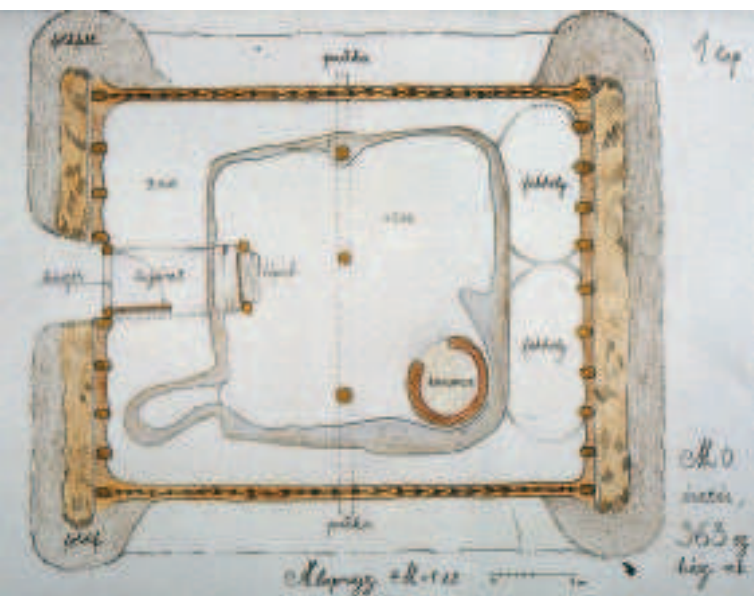
A templomok elengedhetetlen velejárója volt a templom körüli temető. A legkorábbi ilyen cintermek (a latin *cimiterium*ból) többnyire a 11. század folyamán, legkésőbb a 11–12. század fordulóján alakultak ki, s némelyek egészen a középkor végéig folyamatosan használatban voltak. Közös jellemzőjük a viszonylag szegényes leletanyag: csupán néhány hajkarika, gyűrű, egy-egy halotti dénár (*obulus*), olykor valamilyen babonás hiedelemmel összefüggő tárgy (kés, sarló, tojás stb.) maradt meg bennük. Szerencsés esetben egy-egy szövetmaradvány utal az egykori viseletre. A koporsó használata nem volt általános, bár vereitek és famaradványok már egészen korán feltűnnek. Helyenként kimutatható a halotti leplek megléte is. Bizonyos mértékű gazdagodás, részben a társadalom gazdagodásának tükréeként a 14. századtól figyelhető meg.

EGY KÖZÉPKORI LAKÓHÁZ
REKONSTRUKCIÓJA

A magyar településrégészetben a kezdetek óta élénk az érdeklődés a feltárt épületmaradványok rekonstrukciója iránt, sőt az első ilyen kísérletek már akkor megindultak, amikor a feltárt maradványok még nem voltak alkalmasak rekonstrukciós kérdések megoldására. A településrégészet egészéhez hasonlóan a rekonstrukció tárgykörében is Méri István ért el elsőként maradandó eredményeket. Az 1990-es évek elején több helyen is felmerült az a gondolat, hogy egy-egy rekonstrukció helyessége csak az eredeti méretben történő újjáépítés során ellenőrizhető igazán. E munka pedig akkor lehet sikeres, ha a kutatócsoportban együtt

46. Árpád-kori lakóház-rekonstrukció építés közben: a fa tetőszerkezet. Szarvasgede

47. Árpád-kori lakóház-rekonstrukció építés közben: falazás. Szarvasgede

48. Az Árpád-kori lakóház felépített rekonstrukciója. Szarvasgede

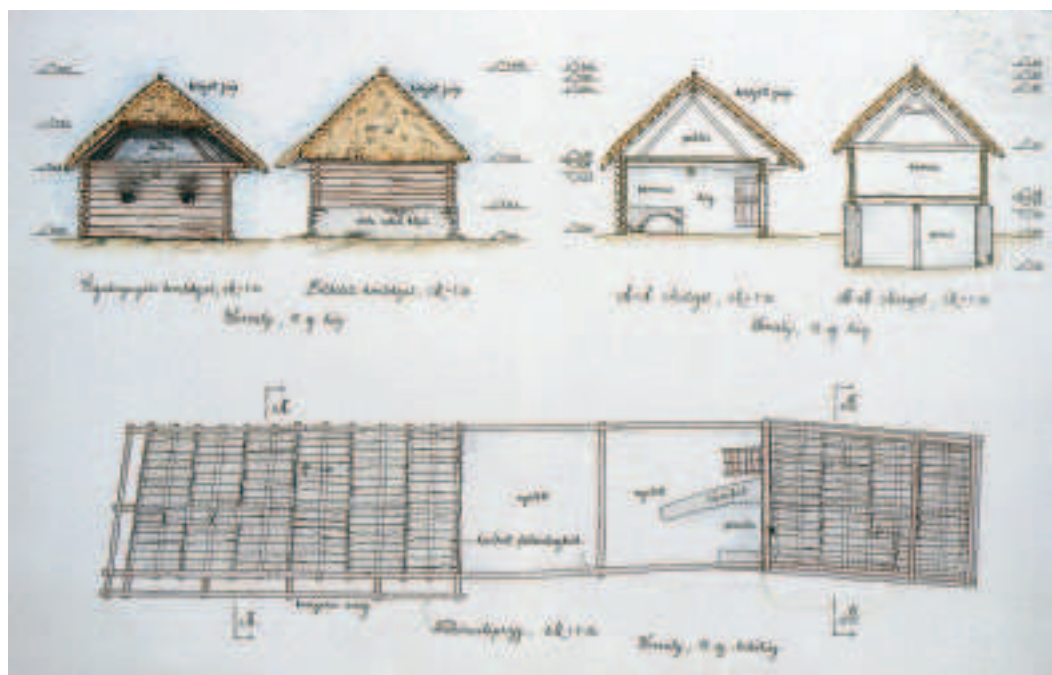
49. A szarvasgedei Árpád-kori lakóház alaprajzi rekonstrukciója

50. Felépített Árpád-kori lakóház belseje a kemencével

dolgoznak a feltárt leletet értelmező régészek, valamint a népi építészet archaikus megoldásait ismerő építészek.

Méri István munkássága után az első önálló rekonstrukciós tervdokumentáció a budapest-rákospalotai 363-as számú veremházról készült el, és e házat a szarvasgedei Biohistória-telepen sikerült is felépíteni. A tervezés során általánosságban is át kellett tekinteni a veremházak méreteit és szerkezeti megoldásainak nyomait ahhoz, hogy a konkrét rekonstrukció elkészülhessen. E munka során új megvilágításba került a veremház értelmezése, mivel kiderült, hogy a korábban feltételezett, 9-10 négyzetméter körüli belső tér helyett kb. 25-30 négyzetméterrel számolhatunk, azaz e házak korántsem voltak olyan nyomorúságos hajlékok, mint azt odáig a kutatók többsége vallotta. A korábbi elképzelések szerint a ház alapterületét magával a feltárt veremmel azonosították, ezzel szemben az új értelmezés szerint a verem csak a ház központi, süllyesztett padlójú közlekedő- és munkatere volt, a fekvő- és a tárolóhelyek a körülötte lévő padkákon helyezkedtek el. A ház földre támaszkodó tetejét ágasos szelemenek tartotta, gádoros bejárata kiemelkedett a tető síkjából. (46–50. kép)

51. Késő középkori lakóház rekonstrukciója Sarvalyról

A 14. századtól Magyarország legkülönbözőbb részeinek falutelepülésein megjelentek a többosztatú, föld felszínére épített lakóházak, melyeket fából vagy sövényből építettek. A dunántúli Sarvalyon, Holl Imre ásatásán számos többosztatú, alápincézett, boronafalú lakóház maradványát sikerült föltárni. A rajzban rekonstruált 15. századra keltezhető lakóház méretei, helyiségeinek nagysága arról tanúskodik, hogy egy ilyen monumentális alaprajzi dimenziókkal rendelkező épület felépítménye nem lehetett hanyagul összerótt, hevenyészett szerkezetű, hiszen fesztávolsága 6 méter körül volt, gerincmagassága pedig 6 méter feletti lehetett. Az első, kb. 31 négyzetméteres helyisége kemencével fűtött füstösszoba volt. Utána hasonló méretű kamra következett, majd egy nagyobb alapterületű, 62 négyzetméteres helyiség, valószínűleg a szin lehetett. A ház végében félig földbe mélyedő, kőfalú pince volt, amely fölött egy tetőtérbe nyúló raktárhelyiség lehetett. Mindezt egybevetve joggal feltételezhető, hogy a sarvalyi házak méretükben meghaladták, szerkezeti megoldásaikban pedig nem maradtak el a 19. századból ismert, népi ácstechnikával épített parasztházak kivitelezési színvonala mögött. (51. kép)

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Hatházi Gábor–Szende Katalin

A magyar történelem számos korszakában sorsdöntő fontosságú volt a magyarok és az itt élő, sokszor eltérő nyelvű, kultúrájú vagy vallású más népcsoportok viszonya. Jelenkori történelmünk kapcsán is sokszor idézik Szent Istvánnak fiához, Szent Imre herceghez intézett Intelmeit a

„vendégek befogadásáról és gyámolításáról”. E középkori népek és kultúrák magyarországi régészeti emlékeinek számbavételekor mindenképpen e sorokkal érdemes kezdeni vizsgálódásainkat, hiszen az államalapító gondolatainál szemléletesebben nem is lehetne összefoglalni azt, hogy milyen körülményeknek köszönhetően telepedtek le hazánkban a legkülönbözőbb népcsoportok: *„A vendégek és jövevények akkora hasznat hajtának, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén... Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratúan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak...”*

KELETI NÉPEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Középkori „nemzetiségeink” külön csoportját alkották a kelet-európai sztyeppék kései nomádjai. A tatárjárást leszámítva ők jelentették a keleti népek utolsó hullámát a térségben: rendre széthulló szövetségeik töredékei folyamatosan kértek bebocsátást hazánkba a 10–13. században. A székelyek, az egyéb határvédők (örök, lövők), és a királyi várnépek kiváltságaihoz hasonló jogok (belső szokásjog alapján önálló bírászkodás és igazgatás, részleges adó- és vámmentesség), valamint a kapott földek fejében a királyi könnyűlovasság gerincét adták évszázadokon át. Közülük az idővel nyomtalanul felszívódott *besenyők*, de még inkább a 15. századtól hét közigazgatási „székbe”

52. Ezüst berakásos besenyő zabla. Sárbogárd–Tinódpusztá

szervezett, az Alföld néprajzi csoportjaiként napjainkra már csak eredethagyományukat őrző *kunok* (Kis- és Nagyunság) és *jászok* (Jászság) gyakorolták a legnagyobb hatást.

A kipszak török besenyőkkel először a 6–8. századi nyugati türk birodalom népei közt találkozunk. 895-ben az ogúz (úz) törököktől szorongatott besenyők készítették a magyarságot Etelköz feladására és a honfoglalásra. Hadi képességei ellenére a 8 besenyő törzs az orosz, a bizánci és úz szomszédokkal vívott harcokban 1055-re felőrlődött. Ekkortól számolhatunk tömegesebb érkezésükkel, bár kisebb rajaik már a 10. század második felétől (pl. Thonuzóba kemeji népe) feltűntek. Közel 150 szétszórta településük ismert, nagyobb csoportjuk a Sárvíz-völgyi besenyő ispánságban élt. **(52. kép)**

A kun törzsszövetség magvát adó *qun* nép őshazája Kína északi határvidéke volt. Innen a kitajok űzték őket nyugat felé körülbelül az államalapításunk korában. Vándorlásuk során sari (sárga ujjú) törzsekkel, majd a kazah sztyeppék kipszakaival egyesültek. Az utóbbiak túlsúlya folytán nyelvük, műveltségük idővel kipszakká vált, mint szállásterületük neve is (Dest-i Kipszak). A Volgán átkelve, 1055–68 között került uralmuk alá az Al-Dunáig húzódó síkság. **(53. kép)** Közel 20 törzsük laza szövetsége soha nem jelentett a hunokhoz, avarokhoz vagy honfoglaló elődeinkhez mérhető veszélyt Európára. A térség 200 éves birtoklása viszont olyan fejlődést eredményezett, amely mindinkább a letelepült, szervezett kun állam kialakulása felé mutatott, s amelynek csak a mongol hódítás vetett véget (1223., 1239).

A hasonló életformájú, de iráni nyelvű jászok (*ászik*) egy évezreddel korábban lép-

tek az írott történelembe. A Kr. e. 2. században „*Kangkü*” ország urai, Közép-Ázsia délkeleti részén. Minden valószínűség szerint vezető szerepet játszottak az 1. században formálódó szarmata–alán törzsszövetségben, melynek hatalma a 2. századra már az Aral-tótól a Donig terjedt. A 4. századtól beköszöntő török (hun, bolgár, avar, kazár stb.) néphullámokat átvészelve, időleges uralmukat elfogadva rendezkedtek be a Kaukázus és a Don–Donyec vidékén. Bár sztyeppeti csoportjaik szoros kapcsolatban álltak a kunokkal, a két nép sorsa csak az őket közösen sújtó mongol támadás hatására fonódott egybe, amikor a menekülőket maga köré gyűjtő Köteny kán menedékre lelt hazánkban.

A besenyők, a kunok, a jászok és a befogadó magyarság több évszázados (kezdetben sokszor ellenséges) együttélése nem csupán a jövevények egyoldalú beolvadását jelentette. Sok idegen vagy elfeledett művelődési elem meghonosodásával, illetve újjáéledésével is együtt járt, főként a viselet, a fegyverzet, az állattartás terén. Mindezek felkutatása, számbavétele, a beilleszkedési folyamatok figyelemmel kísérése önmagunk teljesebb megismerését is szolgálja, s ebben – Nagy Géza, a híres író-kutató, Móra Ferenc, Éri István, Fodor István, Horváth Ferenc, Méri István, Pálóczi Horváth András, Selmeczi László munkássága nyomán – mindinkább vezető szerepet játszik a régészet.

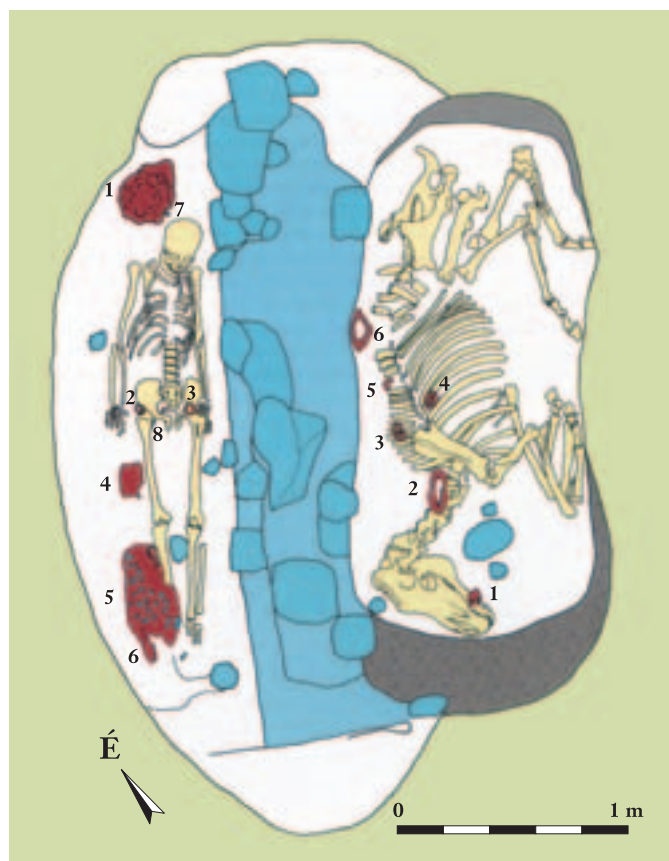
A BESENYŐ ÉS A KUN ELŐKELŐK EMLÉKEI

A magyarrá lett kései lovasnépek kulturális arculatát legjellemzőbben a beköltözés utáni első generációk előkelőinek pogány temetkezései tükrözik. E sírok még magukon viselik a sztyeppén hátrahagyott anyagi-szellemi műveltség szinte minden jellemzőjét. Uraikat ünnepi viseletben, étellel-itallal, fegyverrel-ékszerrel (ezek gyakran orosz, bizánci-balkáni vagy már nyugati tárgyak) gazdagon felszerelve, lóval vagy az azt jelképező lószerszámmal temették: a sztyeppén sírhalmokban (kurgán), új hazájukban erre viszont már alig akad példa. E sajátos emléktárgyak a

besenyőknél sajnos csak néhány szórvány tárgyra korlátozódik (Sárbogárd, Alap, Felsőtöbörzsök, Kölesd), így arról a rokon műveltségű kunok sírjai alapján alkothatunk csak képet. A jászoknál ilyen hazai együttes ma még nem is ismert: kérdés, hogy ebben az előkerülés esetlegesége vagy a jászságot már kaukázusi hazájában megérintő bizánci kereszténység hatása játszik-e közre? A kun leletcsoport kutatását – e sírok száma is alig éri el a tucatot – nehezíti, hogy azokat sosem régészek, hanem laikusok

53. Kínai bronz tükör előkelő kun nő sírjából. Nagykamarás–Bánkút–Rózsamajor

54. A szeged–csengelei kun harcos lovassírja.
A harcos leletei: 1. sisak; 2–3., 8. öv függesztő karikái és csatja; 4., 6. nyílhegyek; 5. sodronying; 7. sisak alá rejtett ételmelléklet (birka karaj). A ló leletei: 1. zabla; 2., 6. kengyelek; 3–5. heveder- és kengyelszíf-csatok

találták, véletlenül. Az együttesek csonkán vagy más leletekhez keveredve kerültek be a múzeumokba (Balotapuszta, Csólyospálos, Kígyópuszta, Szentkirály, Inoka, Erdőtelek, Kunszentmárton, Tiszafüred, Bánkút stb.). Ezért is akkora szenzáció a legújabb, csengelei lelet napvilágra kerülése, ahol Horváth Ferenc kitűnő feltárása révén a lóval-fegyverrel temetett harcos sírja a legapróbb részletekig ismertté vált. **(54. kép)**

Hazánk korai kun régészeti örökségének életre keltése tehát mégsem reménytelen s ebben – a kelet-európai rokon leletekkel való összevetésén túl – segítségül hívhatók a Szent László-legendát megörökítő falképek, kódexek (*Képes Krónika*, *Anjou-legendárium*), s a sztyeppén egykor ezrével álló „kamennaja babák”.

A teljes díszben ábrázolt, előkelő kun férfiak és nők keletnek forduló, kezükben csészét tartó áldozati szobrairól van szó, melyek sírjaik közelében, kőkerítéssel övezett halmonokon álltak. Igen értékesek az egykorú feljegyzések is (*Albericus*, *Joinville*, *Fermói Fülöp*, *Rubruc*, *Plano Carpini*). A felsoroltak által oly részletek is felsejlenek, amelyeket a föld nem őrzött meg. A férfiviselet meghatározója a csúcsos bőr- vagy nemezsüveg volt. Fejüket pogány módra borotválták, hátul három ágba font farkocsot hagyva meg,

55. Sisak a csólyospálos–csólyospusztai kun harcos sírjából

mely akár derékig leérhetett. Szakállt nem, csak bajuszt viseltek. Hosszú, ferdén hasított, oldalt záródó kaftánjuk anyaga (keleti selyemtől a durva vászonig, bőrig) és díszítése (hímzés, nemezrátét, rávarrt fémlemezkek) sokat elárult viselőjük társadalmi helyzetéről. Sodronyinget, sisakot (orosz, kaukázusi műhelyek termékei) csak a legelőkelőbbek engedhettek meg maguknak. **(55. kép)** Gyakoribb volt a bőrvért: bonyolult felerősítő szíjait fémkorongok díszítették. A férfiviselet legfontosabb kelléke a kunoknál is a fegyveröv. Erre függesztették a szablyát, a buzogányt, a felhúrozott íjat befogadó tegezt és nyíltartót, valamint egyéb apróságait (kés, ár, tarsoly, tűzszerszám), hogy azok a nyeregben is kéznél legyenek. Bár az öv a kunoknál is a fegyverviselésre jogosult, szabad férfi jelképe maradt, jóval szerényebb volt (veretek nélküli bőr vagy szövetöv), mint az avar vagy a honfoglaló magyar megfelelői. A valóban ékes példányok nyugat-európai műhelyekből kerültek a kunok közé (Csólyospálos, Kígyópuszta, Szentkirály). **(56. kép)** A besenyő és a kun férfiak felszereléséből kiemelendők a buzogány, egyes szablya-, íj- és kengyeltípusok, ezeket ők honosították meg a Kárpát-medencében vagy hozták vissza a feledésből. **(57. kép)**

A női viselet – az életformához igazodva – sok tekintetben egyezett a férfiakéval. A hölgyek ugyancsak bő bugyo-

56. Gótikus öv csatja a kiskunmajsza–kígyópusztai kun harcos sírjából

57. Kengyelpár a csólyospálos–csólyospusztai kun harcos sírjából

gót és puha talpú csizmát hordtak, melyet csatos szíjakkal erősítettek az övhöz. Kaftánjuk viszont rövidebb volt és középen záródott. Övükön tükröt, kést, fésűt, bőr- vagy szövettársolyt, kendőt hordtak. Fejfedőik annál változatosabbak: a veretes párták, a kúpos kalapok, a főkötők, a csuklyák egyaránt népszerűek voltak. A fémkarika-díszes, szarv alakú női fejkéifejezetten kun „találmány” volt. Ezt kiegészítve, két farkocba font hajukat hátul fátyol takarta. A gyűrűk, a fülbevalók, a lemezkarperecek mellett a kun nők sajátos nyakéket viseltek. A másutt is divatos nyakpercet nem rendeltetése szerint alkalmazták, hanem csüngődíszek közé, nyakláncra függesztették. (58. kép)

A befogadó magyarságba való tagolódás hatására e te-

58. Nyakperce előkelő kun nő sírjából. Balotaszállás–Balotapuszta

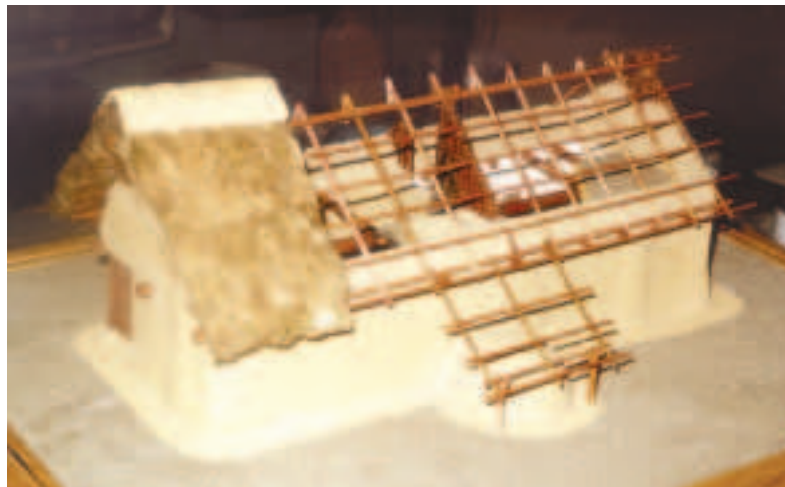
metkezések eltűntek, s a 14. század második felétől a kun előkelők is a szállások templomait vagy azok sírkertjeit választották – keresztény rítus szerinti – végső nyughelyül.

AZ AULTÓL A FALUIG, A KUN ÉS A JÁSZ SZÁLLÁSOK TELEPÜLÉSEI

Sok történészünk véli úgy, hogy a kunok és jászok beköltözésüket követően még egy évszázadon át nomád jurta táborokban (*aul*) éltek, s csak a 14. század derekán alakultak ki állandó településeik. Hiszen írott forrásaink még ekkor is megemlékeznek sátorlakó kunokról. A jász és a kun települések a 15. századig egyébként is ritkán, jobbára névtelenül jelennek csak meg okleveleinkben, helyileg bizonytalanul, valamely magyar település környékén. Mindez azonban talán nem is a hely ideiglenességét tükrözi, hanem a névadás pusztai hagyományát, miszerint a szállásokat adott urukról nevezték, -szállása, -ülése, – népe, -háza utótaggal. A bizonytalanság tehát az oklevélírók számára követhetetlenül változó helynevekből is adódhat.

Az utóbbi évek egyre több adatot szolgáltatnak arra, hogy a szállások állandósulása a beolvadási folyamat többi jelenségénél (viselet- és nyelvváltás, keresztény földművelővé válás) előbb, s azoktól némileg függetlenül ment végbe: már a 13. század végén, mégpedig a környezeti viszonyok kényszeréből adódóan. A jövevények korábbi életükükönél szűkösebb, a vándorlást ellehetetlenítő területekre érkeztek, melyeket egyházi- és magánbirtokok szigetei is megszakítottak. Ráadásul már az első generáció tagjai kialakították a – rendszerint 4–5, tatárjáráskor elpusztult magyar falu 25–50 négyzetkilométernyi földjét magába olvasztó – szállások határait. Erre az 1279. évi kun törvény utal. A vándorlást lehetetlenné, sőt feleslegessé tették a kis távolságok, de a Kárpát-medence kedvezőbb adottságai is: a bővebb csapadék, a dúsabb vegetáció. (Ez persze nem zárja ki a rideg állattartás részleges, határok közé szorított

59. 15. századi kun ház rekonstrukciós modellje. Szentkirály

60. A kun Szentkirály 9. számú épületének maradványai, sarazott-tapasztott sövényfal alapozása, az épületszerkezet cölöplyukaival

fennmaradását.) Kelet-európai régészeti anyaguk arra is figyelmeztet, hogy a kunoknak és a jászoknak nem ismeretlen lét- és települési formát kellett hazánkban megszokniuk: az állattartás kizárólagosságát a mongolok előli tartós menekülési kényszer hozta csak vissza életükbe. A kun káni központokban és a téli szállásokon – melyek állandósult magyarországi telepeik előképei lehettek – már rendszeres földművelés folyt. A jurták mellett szilárd gazdasági és lakóépületek álltak, sok tekintetben hasonlóak az Árpád-kori magyar falvakéhoz. Vagyis a letelepültebb életre való átállás nem jelentett akkora minőségi „ugrást”, mint sokan vélik, s pár évtized alatt játszódhatott le.

Négyszálláson félig még földbe mélyített, de már nagyméretű (4×6 méter) házak álltak a 13–14. század fordulóján, átmenetként az Árpád-kori és a 14–16. századi háztípusok között. Ugyanitt jász sajátosságként értelmezhető, kerek (átm. 4,5 méter), kőalapozású építmények is napvilágra kerültek, kerítőfallal. Kun falvainkban még nem sikerült ilyen korai rétegekre lelteni. Régészetileg kutatott jász (Jászdózsa–Négyszállás) és kun (Túrkeve–Móric, Orgondaszentmiklós, Szentkirály) szállásaink tanúsága szerint a települési kép 14. század közepi változásaiban a magyarokat, a jászokat és kunokat egyszerre érintő kulturális hatások játszottak közre. Az ekkortól régészetileg jobban

ismert szállások – külső képükben – már szinte tökéletesen hasonlítottak a környező magyar falvakhoz, miként lakóik is. A házak és tartozékaik (kályha, kemence), a berendezés emlékei (vasalások, szerszámok, edények) azonosak a magyar falvakéival. **(59. kép)** A kettős kultúráltság sajátos színfoltjaként maradtak viszont fenn a kun házak mellé nyaranta felállított, sárral körültrapasztott jurták (Orgondaszentmiklós). Az apróleletek körében fellelhető archaizmusokra példa a rovásjeles bokacsont-játék: dobókockánk pusztai népeknél kedvelt változata.

A magyarsággal egyenrangú földművelést, kertkultúrát, halászatot, méhészetet jelez már egy V. László-kori adólajstrom is, valamint a török defterek, összecsengve a régészeti adataival. **(60. kép)** Lovaitat patkolják, tömegesek a sarló, a kasza, a vasvilla, a metszőkés, az ásó, a szekér- és az eke-alkatrészek. Hasonlóan áruklódóak a növénymaradványok: a gabonafélék, a lencse, a borsó, a dinnye, a dió, a barack, a cseresznye, a meggy, a szilva, a len, a kender, a mák magvai. Az állattartás letelepedett jellegét tükrözi a csont- és a tojásanyag gyakorisági sora: marha, juh és kecske, sertés, ló, tyúk és lúd.

A kun Szentkirály szokatlanul nagy beltelkein a teletést továbbra is nyitott karámok, félig fedett marhaállások, ólak szolgálták, szembeötlően jelezve, mennyire meghatározó maradt az állattartás s annak félig-meddig külterjes formája. „Lakóikat” kiaggatott vagy karóra tűzött lókoponyák védték az ártó szellemektől. Ugyanitt olyan nagytestű pásztorkutyák csontjaira is rábukkantak, melyek nagy valószínűséggel azonosíthatók a „kunok ebével”, a komondorral. Végül az sem hallgatható el, hogy a fogyasztott állatok csontanyagában gyanúsán magas maradt a lovak aránya.

A KUN ÉS JÁSZ SZÁLLÁSTEMETŐK EMLÉKEI

A beköltöző kun és jász köznép temetkezései a szállások (általában a 16–17. századig használt) templom körüli temetőinek korai rétegeiben keresendők. Az állandó szállá-

61. Kun női ékszerek a perkáta–kőhalmi–dülői szállástemetőből

sok többsége tatárjáráskor elpusztult falvak helyén létesült. Így a temetők önmagukat kínáló helyeül is a templomok temetőkertjei (cinterem) szolgáltak, még akkor is, ha az új használók eleinte pogányok voltak. (Ezt jelzi, hogy az Árpád-kori előzmények nélküli szállásokon csak utóbb, a térítések előrehaladtával épültek templomok.) A korai sírokat az utódok rátemetkezései sajnos szinte teljesen elpusztították, a kunoknál szórvány tárgyak jelzik csak létüket. Ezért is oly nagy jelentőségű Négyszállás és Jászágó néhány gazdagabb korai sírja, melyeknek leletei (nyakék, veretes öv, kengyel, V. István pénze) – a kun lovas temetkezésekkel való egykorúság mellett – a jászok kunokkal való érkezését bizonyítják, valamint azt is, hogy jász jellemzőként előkelőik kezdetektől fogva népükkel együtt temetkeztek. Kérdés, hogy ez mennyiben függ össze bármilyen bizánci keresztény hatással, ami a kunoktól eltérő, kauk-

zusi jász örökség kapcsán nemegyszer felmerül.

A szállástemetők kevésbé pusztult, 14. századi horizontja arról árulkodik, hogy a keleti hagyományok halványuló emlékei s a mind nagyobb teret nyerő helyi elemek lassanként sajátos keverékkultúrává ötvöződ-

tek (Kecskemét környéki temetők, Perkáta, Négyszállás). Az egykorú magyar temetőkhöz képest lényegesen gazdagabbak a kun és a jász sírok, ami aligha magyarázható vagyoni különbségekkel, sokkal inkább a műveltség átmeneti jellegével indokolható. Ez főként a szállások társadalmának felső- és középrétegébe tartozó nőkre, gyermekekre érvényes, akiket – a keresztény felfogással szöges ellentétben – még ekkor is bőségesen felszerelve, ünnepi viseletben készítettek fel a túlvilági útra. **(61. kép)** E „leletgazdagság” – a beható régészeti elemzések nyomán – ma már nem csak a magyarsághoz képest megfigyelhető „másság”, hanem a kun és a jász műveltség finomabb különbségeit is tükrözni képes.

A mindkét népre ható hasonulási folyamatok jeleként a sírokban egyre több a korabeli pénzek, kályhacsempék, és padlóteglaik motívumaival ékesített, gótikus divatcikk (ruhára, pártára, süvegre varrható préselt díszlemez, fülesgomb, fejesgyűrű, övcsat). Ezek, a halotti obulusokhoz hasonlóan, arról is árulkodnak, hogy gazdáik már bekapcsolódtak az ország árutermelésébe: ékességeikhez a közeli vásárokon jutottak. Használatuk módja ugyanakkor a bizánci-balkáni hatásokkal felülrétegzett sztyeppeti divat továbbélését jelzi. Nem véletlenül. Az 1279. évi, igen szigorú törvény egyetlen engedménye az volt a pogány szokásokkal szemben, hogy a kunok (és a jászok) hagyományos öltözetüket, haj- és szakáll viseletüket megtarthatták. A gótikus ruhakiegészítőket – a kunoknál és a jászoknál egyaránt – sokszor találni kaftánra utaló helyzetben. Míg azonban a kunoknál a kaftán szárnyait vállon-csípőn összefogó szalagok fedésére való díszlemezeket lelünk, addig – más szabá-

sú kaftánra utalva – a jász sírokban rendre két övcsat került elő: külön a nadrágnak és a kaftánnak (a préselt veretekkel a gallért, az ingnyakat díszítették). A kunoknál sem ismeretlen, jász női jellemző a bizánci-balkáni eredetű, de már helyi veretekből, „házilagosan eszkábált” kaftánkapocs-párok divatja. **(62. kép)** Hasonlóan térnek el a női fejékek is: a kun hölgyek pártáikat, a jászok sapkáikat, fejkendőiket díszítették rávarrt veretekkel. A gömbdíszes vagy kérdőjel alakú kun és a szőlőfürt-díszes, illetve visszapödrött végű jász fülbevalók eredete Bizáncig s annak tágabb peremterületeire (Kaukázus, Dél-Oroszország, Balkán) vezet vissza. A honfoglalás után évszázadokra eltűnő fülbevalónak a magyar divatba való visszatérése a kunoknak és a jászoknak köszönhető.

Pogány szokásként sokszor ott vannak a halottak mellett mindennapi tárgyaik. Ezek köréből is kiemelkednek a jász férfiak keresztvas nélküli, rövid kardjai (*kinzsálok*), melyek mindig a jobb vállnál (átvetett szíjra függesztve?) kerülnek elő, ahogyan az még a 19. század végén is szokás volt a kaukázusi népeknél. Apróságait (kés, borotva, ár, gyűszű, tűtartó, tű, orsó, gomb, csíholóvas, kova) – kunok és a jászok egyaránt – övükre függesztve, textil-, bőr-, ritkábban „leselejtezett” páncélingek foszlányaiból varrt tarsolyaikban hordták. A díszítetlen jász példányokkal szemben a kun tarsolyokat gyakran gyöngyökkel hímezték ki, melyek közé nyúl-, róka, csontból, halcsigolyákból faragott „*ongonok*”-at, rontás elleni amuletteket is varrtak. **(63. kép)** Gyakran találunk kutya-, farkas- és disznóagarakat, olykor csigát a nyakukba fűzve. E talizmánok nyakékként való viselése (időnként kereszttel együtt!) azonban inkább

63. Kun tarsolyt díszítő gyöngyök és öntött bronzcsüngő mellé felvarrt csont amulettek a perkáta-kőhalmi-dűlői szállástemető 140. sírjából

62. Kaftánkapocspár a sárosdi kun szállástemetőből

jász vonás: üveg, korall, kaukázusi hegyikristály és nagy-méretű, színes pasztagyöngyök, kauri-csigák közé fűzve a nők legnépszerűbb ékességei voltak. A 10–12. századi kaukázusi alán kultúra jellegzetes emlékei a napkorongba foglalt, rituális táncot járó férfiakat ábrázoló bronzcsüngők: legkésőbbi példányai szintén előfordulnak a hazai jász amulettanyagban.

Számos egyéb jel is arra vall, hogy a kereszténység máza alatt aktívan éltek még a pogány hagyományok, különösen a kunoknál. Többször fedezhető fel – titokban, a test alá rejtve – étel adása (juh-, marha-, lócsont), a táplálékként, termékenység jelképként egyaránt szolgáló tojás mellre helyezése. Magyar temetőinkben eddig nem tapasztalt jelenség a gyásznövényként és féregűzőként ismert ürömfű vagy a vérzéscsillapító hatású anyarozs fej alá tétele, csokorban. A halott mellé rakott kosfej, a gazdájával temetett kutya s talán a jelképes lóadásként sírba tett lófogak jelzik a pogánysággal kevert keresztény vallási képzeteket. A jászok esetében e lényegében kettős (pogány-keresztény) hitvilágot külön is színezi a még a kaukázusi (vagy a balkáni?) időszakban jelentkező, ortodox keleti keresztény hatás. Régészetiileg ezt elsősorban bizánci mellkeresztek jelzik.

A 15–16. századi kun és jász sírok már alig hordoznak ilyen kulturális sajátosságokat, jelezve, hogy a magyarságba való betagozódás sikerrel megtörtént. A rítusból és a viseletből mindinkább kikopnak az archaikus, pogány vonások. Uralkodóvá válnak a már másfajta felsőruhához való „párizsi kapcsok”, új elemek a farkasfogas hímzésű rátétdíszek, a pártaövek. A puha talpú, nomád csizmát vassal sarkú lábbelire cserélik. A feledésbe merülő hagyományok egyik utolsó „darabkája” a kunok sajátos gyászszíne, a kékes-lila (vagy az a szín, amelyet a több évszázados föld alatti rejtőzések eredményeztek). A nagykunok szállástemetők (Orgondaszentmiklós, Asszonyiszállás) 16. századi rétegeiben rendre feltűnnek az ilyen színű ruhamaradványok, a növényi és a geometrikus ornamentikával festett koporsók.

Végezetül még egy kérdés: a kunok és a jászok embertani jellegének problémája. *Bartucz Lajos* korai kísérleteitől eltekintve a szakemberek figyelmét sokáig elkerülte e téma, *Éry Kinga* új eredményei viszont jelentős előrelépést hoztak. Az általa vizsgált perkátai temetőben a kun jellegzetes az alacsony termet, a rövid koponya, az ún. „europo-monolid” típusosság számos jele határozta meg.

KÜLÖNBÖZŐ NÉPCSOPORTOK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG VÁROSAIBAN

A középkori Magyarország városai már az urbanizációs folyamatok kezdetétől számos olyan etnikai csoportnak adtak otthont, amelyek meghatározó szerepet játszottak a városra jellemző tevékenységek bonyolításában és a települési arculat kialakításában. A 11–12. században részben keleti elemek érkeztek, akik főleg kereskedelemmel foglalkoztak: *izmaeliták* (mohamedánok), *örmények* és *zsidók*. A nyu-

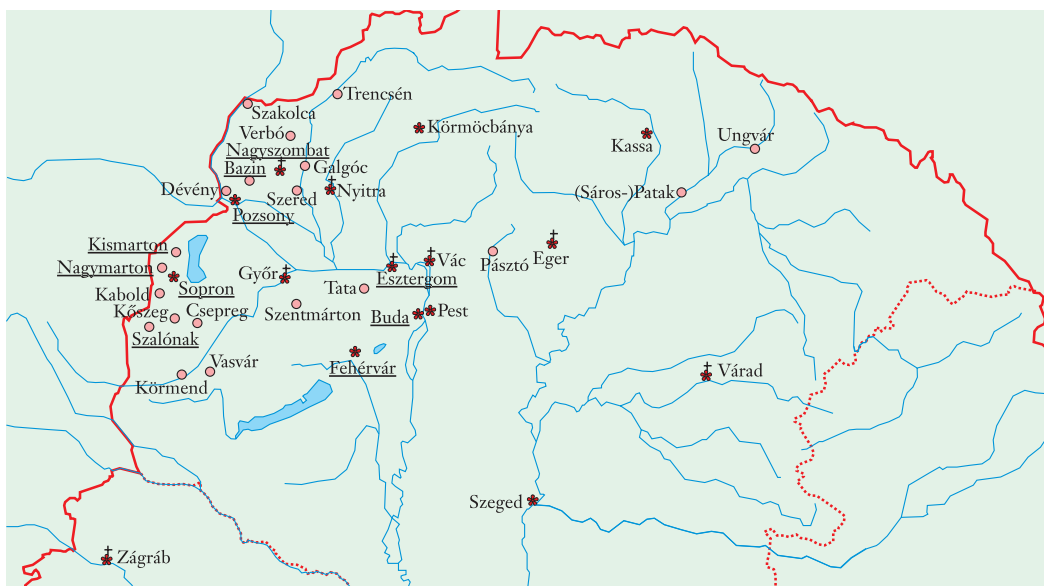
gati „vendégek” (*hospesek*) köre részben francia, részben itáliai és vallon területről származott, akiket nyelvük után összefoglalóan latinoknak (*Latini*) neveztek a korabeli források. A helynevekből ítélve a keleti és a nyugati bevándorlók egyaránt megtelepedtek a jelentős uralkodói központokban (Esztergom, Fehérvár, Pest) és a kisebb, később kevésbé jelentős helyeken (pl. Pécsváradon vagy a Hegyalján) is, ahol az áruforgalom mellett új föld- és szőlőművelési technológiák meghonosításában is szerepük volt.

Őket követték – nagyobb számban a 13. század elejétől – a *német* nyelvterület legkülönbözőbb részéről érkező csoportok, akik az északkeleti (szepességi szászok), a délkeleti (erdélyi szászok) és a nyugati határvidék városaiban telepedtek meg nagyobb tömbökben, de egyes családok és kisebb csoportok folyamatosan érkeztek a mind inkább fővárossá váló Budára és más központi fekvésű városokba is. Időről időre olasz vagy itáliai árukat közvetítő dalmát kereskedők is szereztek ingatlanokat a fővárosban és a Délvidéken, de a helyi közösségekbe kevésbé épültek be. A különböző *szláv* népcsoportok (korabeli kifejezéssel *tótok*) a hegyvidék felől húzódtak a Kárpát-medence belseje felé. Jórészt falvakban telepedtek meg, de a középkor végére a felvidéki városokban is jelentőssé vált arányuk.

A kisebbségben lévő etnikumok jelenléte – ha nem is tudtak saját vezető réteget felmutatni, és ezzel autonóm jogállásukat megalapozni – megmutatkozik számos városunk topográfiájában. Német, illetve magyar többségű városokban Magyar-, Tót-, Olasz-, Örmény utca vagy negyed (szeg) fordult elő, és gyakran rendelkeztek külön plébániával, kápolnával vagy legalább saját prédikátorral a közös plébánián belül. Néhány példa az etnikai alapon szerveződő településszerkezeti egységekre: Esztergomban a Zsidó utca és az Örmény negyed (ez utóbbiak külön kiváltságot kaptak IV. Bélától 1243-ban), Székesfehérváron a Német utca, Vácott a külön német város, Szegeden a Tót utca és a Kunutca, Tata mellett saját önkormányzattal rendelkező Tóttata.

ZSIDÓSÁG ÉS URBANIZÁCIÓ

A városokban élő etnikai csoportok között a zsidóság különleges helyzetben volt az egész középkor folyamán: bár döntően nyugatról, elsősorban német nyelvterületről vándoroltak be, sok szempontból rokoníthatók a korai orientális kereskedőcsoportokkal, mivel Magyarországon is megőrizték vallási különállásukat és eltérő külsőségeiket az öltözködés, az étkezés és a mindennapi élet más területein. 11–13. századi kereskedelmi tevékenységük is ezt a kelet–nyugati összekötő szerepet mutatja, hiszen már a magyar államalapítás időszakától kereskedtek a Regensburg és a kijevei Rusz közötti távolsági útvonalon. Ugyanakkor szerepet játszottak a pénzverésben, a réz- és nemesfém-exportban is. A 13. század közepétől tevékenységi körük leszűkült, nagyrészt a pénzkölcsönzésre korlátozódott, bár ezen ke-

A zsidók megtelepedésének nyomai a középkori Magyar Királyságban

★ szabad királyi vagy hasonló jogállású város

○ földesúri vagy mezőváros

+ érseki vagy püspöki székhely

Buda adat zsinagógáról és bitkőzségről

Trencsén adat bitkőzségről

64. A zsidók megtelepedésének nyomai a középkori Magyarországon

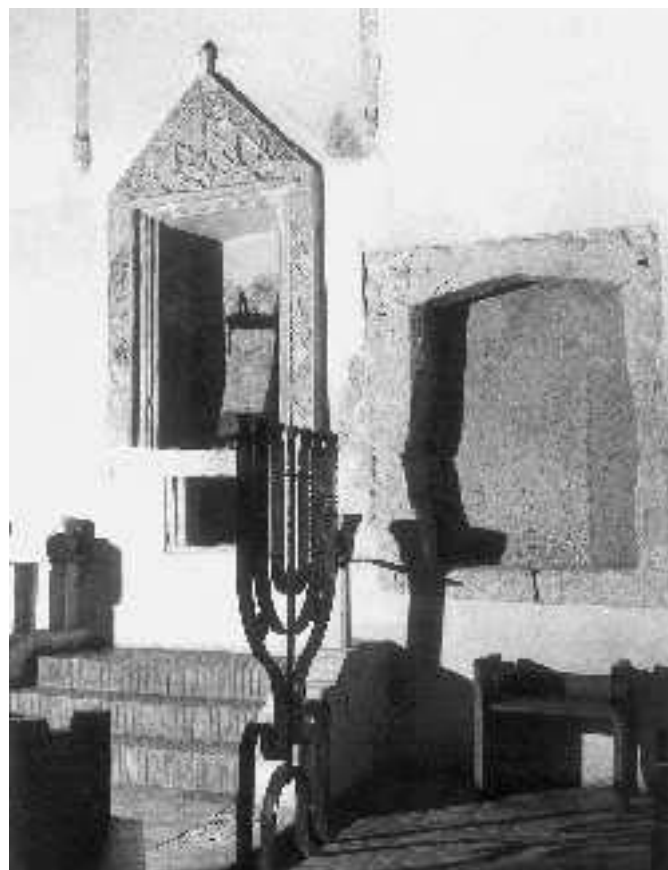
resztül zálogként ingatlanokhoz (házak, szőlők, malmok) is hozzájutottak, és vannak adataink kis- és nagykereskedeletről, a tilalmakból következtethetően pedig kézműveseségről is. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a zsidóság Magyarországon kedvezőbb helyzetben volt, mint a kereszt-háborúk óta üldözésekkel sújtott nyugat-európai nagyvárosokban vagy akár a szomszédos osztrák területeken, ahonnan több hullámban menekültek hazánkba. Jogilag közvetlenül az uralkodó fennhatósága alá tartoztak és neki adóztak, ún. kamaraszolgák voltak. (64. kép)

Az írott és a tárgyi emlékek alapján a középkori Magyarországon 36 helységben lehet zsidókat kimutatni. Bizonyos mértékig úgy is fogalmazhatunk, hogy a zsidóság jelenléte egy település gazdasági fontosságának fokmérője is volt. Ahol ugyanis a kereskedelmi utak jelentősége csökkent (pl. az 1360-as évektől Vasvár vagy Körmend), ott a későbbiekben zsidók már nem voltak jelen, míg másutt (pl. Kismarton, Pásztó) éppen a késő középkorban, a város jelentőségének növekedése nyomán jelentek meg. Hitközségre vagy zsinagógára utaló adatok eddig Budáról, Pestről, Szekesfehervárról, Pozsonyból, Sopronból, Nagyszombatból, Trencsénből, Esztergomból, Bazinból, Nagymartonból, Kismartonból és Szalónakról ismeretesek. Az adatok pusztulását figyelembe véve Kubinyi András a hitközségek számát 15-20-ra, az ország zsidó lakosságát összesen 3500-4000 főre becsülte.

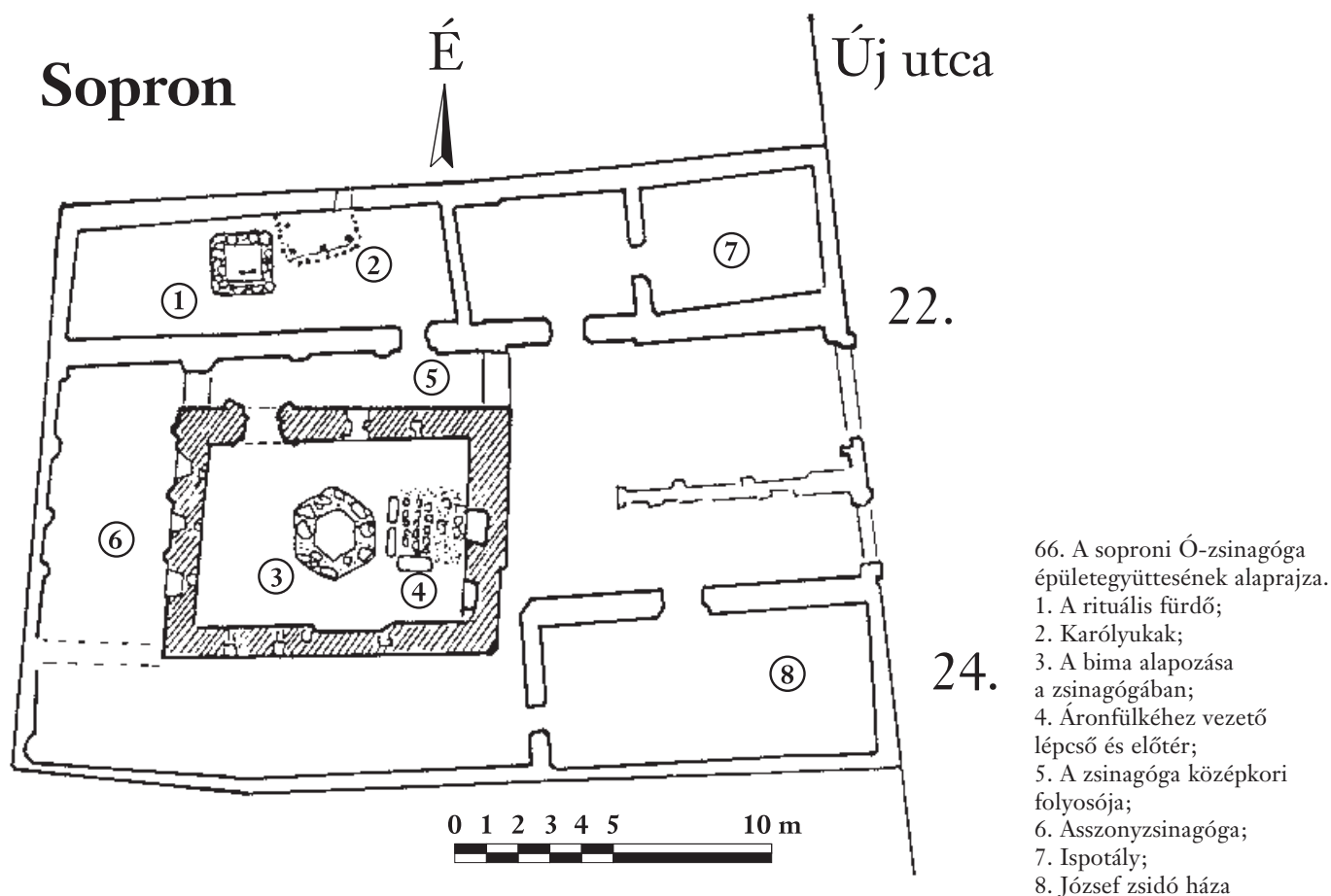
A zsidóság jelenléte a középkori Magyarországon az építészetben és a tárgyi kultúrában is megmutatkozott, amelynek egy része régészetileg is kutatható. Hangsúlyozott vallási különállásuk miatt emlékeik jobban megkülönböztethetők a többségi keresztény lakosságtól, mint más

etnikai csoportok esetében, ahol a nyelvi elkülönülés volt a fő ismérv.

A leggazdagabb hazai emlékegyüttes Sopronban található: két, részben egyidejűleg működő zsinagóga, egy rituális fürdő, egy vendégház, valamint számos sírkő, tovább-

65. A soproni Ó-zsinagóga imaterme az Áron fülkével

bá a levél- és könyvtári gyűjteményekben több tucat, részben héber betűs, zsidó vonatkozású oklevél és 14 különböző kódex 31 töredéke. Itt a tárgyi emlékek, nevezetesen az Új utca 22–24. házban feltárt, a 13–14. század fordulóján épült zsinagóga megelőzik a zsidókra vonatkozó legkorábbi írásos adatot: Károly Róbert 1324-es, a betelepülést előmozdító privilégiumát. Ez arra utal, hogy a zsidóság legkésőbb a városi kiváltságok írásba foglalásának idején (1277) már jelen volt Sopronban. 1526. évi kiűzésükig folyamatosan éltek itt, zömmel Új utcai házaikban, ami ezért a középkorban a Zsidó utca nevet viselte. A legkorábbi emlék az 1967-ben, egy többször átépített polgárházban feltárt Ó-zsinagóga (építészeti kutatását Dávid Ferenc, a régészeti feltárást Gömöri János, az építészeti rekonstrukciót Sedlmayr János végezte). Az épület, a középkori hatósági előírásoknak megfelelően, az utcafronttól hátrébb helyezkedett el: központi része a férfiak elegáns gótikus boltozattal fedett, 6×9 méter alapterületű imaterme volt. **(65. kép)** Ennek keleti falában kora gótikus mérmű- és szőlőmotívumokkal keretelt Áron-fülke őrizte a tóratekerceket, közepén pedig egy hatszögletű emelvény (*bima*) alapjai kerültek elő, ahol a közösség tagjai a tórát felolvasták. E két részlet volt a legfontosabb az épület funkciójának azonosításában, korát az építészeti műformák, a boltozat és a kaputimpanon alapján lehetett megállapítani. A terem padlószintje az utca színvonalánál alacsonyabb volt, így is jel-

képezve a zsoldáros fohászatát: „*A mélységből kiáltok hozzád, Uram.*” A férfiak terme mögött helyezkedett el a nők jóval kisebb és alacsonyabb imahelyisége, melynek válaszfalán keskeny, vízszintes résablakok engedtek betekintést a férfiak által végzett szertartásokba. A két imaterembe keskeny, gótikus ívekkel tagolt folyosóról nyílt a bejárat. Innen lehetett kijutni a rituális fürdőbe is, mely kővel kifalazott négyszögletes, 1,5×1,5 méter belméretű, kútszerű építmény volt, vízellátását a talajvíz biztosította. A mózesi törvényekben előírt alámerüléshez a vizet falétrán lehetett megközelíteni, s még a törülközőt tartó fapalc is fennmaradt. A fürdőt a 15. század közepén felhagyták, s a környék hulladékával töltötték fel. Az előkerült leletanyag zömmel edényekből és más mindennapi használati tárgyakból állt, megfelelően a város más középkori lelőhelyeiről előkerült tárgyi együtteseknek. A legalsó réteg 14. századi edényei még használat, illetve rituális megtisztítás közben estek a vízbe. A rituális fürdő mellett tisztasági fürdő kádja utaló nagyobb gödör került napvilágra, a telek utcai frontján elhelyezkedő épületszárny pedig ipsisztályként és az utazók számára fenntartott szállásként szolgált. A komplexum építészeti kialakítása szoros rokonságot mutat az 1997–99-ben feltárt, 1420-ig használt bécsi zsinagógával. **(66. kép)**

A másik középkori zsinagógát, amely a fent ismertetett épülettel átellenben helyezkedik el, már 1957-ben azonosította az Új utca 11. számú ház renoválása során a kutatás.

Mivel az írásos adatok egyszerre csak egy zsinagógáról szólnak, kezdetben minden említést erre az épületre vonatkoztattak, amit csak az újabb feltárások alapján lehetett helyesbíten. Valójában ez az épület, amelynek imaterme pontosan azonos méretű az Új utca 22–24.-ben feltárt zsinagógaéval, valószínűleg az egyik leggazdagabb soproni zsidó, Izrael magánzsinagógája volt. Használata 1350 és 1450 közé tehető, tehát párhuzamosan működött a közösség imaházával; utána lakóházzá építették át.

A középkori Közép-Európában több száz zsidó imaház működött, amelyekből alig tucatnyit tárt fel építészeti vagy régészeti kutatás. Közülük négy Magyarországon található: kettő Budán (Táncsics utca), kettő Sopronban. Három ízben építészeti helyreállítására is sor került, tehát a térség zsidó építészetének megismerésében a hitelesen feltárt és a rekonstruált magyar emlékanyagnak igen hangsúlyos szerepe van.

KÖZÉPKORI ANYAGI KULTÚRA – KÖZÉPKORI RÉGÉSZET

Kocsis Edit–Laszlovszky József–Sabján Tibor–
Takács Miklós–Tomka Gábor

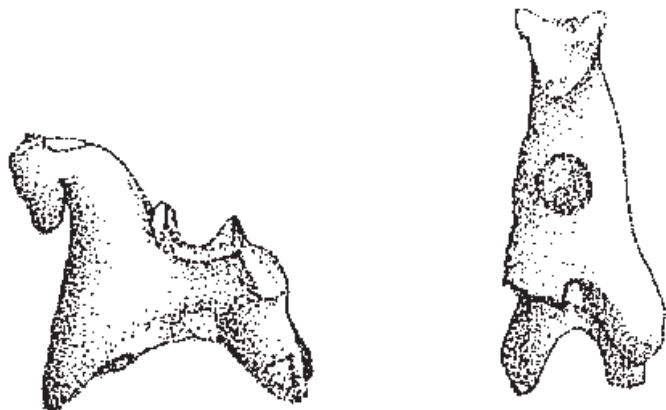
A középkori írott források csak kevésszer emlékeznek meg a mindennapi életéről, és az ahhoz tartozó anyagi kultúráról, különösen az államalapítás utáni első századokban. Emiatt a középkori leletek és azok értelmezése egyre fontosabb szerepet kap a középkori Magyarország rekonstrukciójában. A feldolgozásban alkalmazható módszerek szemléltetésére kiválóan alkalmas egy olyan lelettípus, amely nagy számban fordul elő minden ásatáson, vagyis a kerámia. Az agyagművesség felvirágzását a nyersanyag gyakorisága és formázhatósága segítette, a kiégetett tárgyak törékenysége miatt lett a kerámia a régészetben az egyik legfontosabb korhatározó lelettípussá. A történeti korok települési hulladékának el nem bomló része többségében az agyagművesség termékeiből szokott állni. Az agyagműveség termékeinek zöme főző-, tároló-, illetve felszolgálásra

alkalmas, asztali edény volt, de agyagból épületelem (falazó–padlótégla, tetőfedő cserép, vízvezetékcső), fűtő-, illetve világítótest (kályhaszem, kályhacsempe, mécses, gertyatartó), továbbá segédeszközök különböző házi- vagy kézműiparok számára (hálonehezék, orsógomb, szövőszék-nehezék, mézeskalács-nyomóforma, öntőforma, öntőtégely, fűtatókhoz fűvócső stb.), sőt az agyagművességnek volt némi csekély szerepe a gyógyászatban (cserépmozsár, lepárló-, illetve patikaedény) vagy a pénzforgalomban is (cseréppersely vagy kincsőrzésre használt konyhai edények). Van adat továbbá kultikus illetve liturgikus tárgyakra (cserép keresztelőmedence, zarándokkulacs), hangszerekre (cserépcső, -síp), játékokra (miniatűr konyhai edények, állatfigurák, agyaggolyók) és ékszerekre (agyaggyöngy) is. **(67. kép)**

A középkori Magyarországon a vázolt formai-funkcionális sokszínűséget a kézműipar csak a 14. század végén érte el. A római korhoz viszonyítva a 10–13. század edényművessége igencsak fejletlennek tűnhet, a díszedények ritkasága, illetve az edényformázás módja, az ún. hurkatechnika miatt. Ennek ellenére a 10–11. századi Magyarország edényművességében sajátos színfoltot jelent a különböző műhelyhagyományok keveredése. A magyar honfoglalás során olyan fazekasok is érkeztek az új hazába, akik a kelet-európai sztyeppéken ismert edényformákat honosítottak meg, például a fémüst alakját utánzó cserépbográcsot vagy a hengeres nyakú edények bordázott, illetve bordázatlan változatait. Az államalapítást követő évszázad végétől kezdődő korszak edényművessége egységesebb, sőt egyes esetekben kifejezetten egyhangú összképet mutat, talán annak a következtében, hogy az edénykészítés vagy csoportipari keretek közt folyt vagy a falusi kismesterek művelték. E helyzet a 13. század közepső harmadában alakul át, amikor Magyarországra egyrészt korábban nem tapasztalt mennyiségben kerül be a nyugati, főként alsó-ausztriai importkerámia, másrészt pedig az edénykészítés helyet kap a városias jellegű települések kézműiparai között is. A 13. század második fele és a 14. század második harmada közé keltezhető edényegyütteseket sajátos kettősség jellemzi: kimutathatók bennük mind a parasztiparosok régi módon előállított termékei, mind pedig a városi kézművesek gyorskorongolt áruai. Csak a 14. század legvégén válik általánossá a gyorskorongon formált, csengő hangúra égetett főző-, illetve asztali edények használata.

MESÉLŐ KÁLYHÁK, MÍVES POHARAK. KÉSŐ KÖZÉPKORI KERÁMIA

A 14. század első harmada, közepe után földbe került cserépedény-töredékek a korábbiaktól egyre eltérőbb tulajdonságokat mutatnak. Korongolásuk egyenletesebb, többnyire jobban kiégetettek. Az edényeken egyre ritkábban figyelhető meg az agyaghurkákból történő felépítés: előbb a kisebb méretű, majd a nagyobb edényeket is a fazekaskorongra helyezett agyagtömbből húzták fel a fazekasok. A

67. Cserép játéklövacska

késő középkor vége felé a korongról leemelés nyomai is ritkulnak: előbb a poharakon, később a nagyobb cserépedények alján is látható az esetenként dróttal, de gyakrabban zsinórral történő levágás nyoma. A technikai változások egy része a gyorsabban forgó fazekaskorong terjedésével magyarázható.

A cserépedények formái változatosabbakká válnak. A palackok mellett egyre keresettebbek lettek az egyfülű, kiöntővel ellátott kancsók és korsók. Főként a 15. századtól válnak gyakorivá a területről területre változó formájú, gyakran bepecsételésekkel és rátétekkel díszített cseréppoharak, melyek gyakran a fém- és az üvegpoharak olcsó, mégis dekoratív utánzatai. Nagyméretű cseréptálak főként a 15. századtól bukkannak elő. Mindezek a technikai részletek a fazekasság fejlődéséről, a fazekasmesterség növekvő elkülönüléséről tanúskodnak. Különösen érdekesek a fehérre égő cserépből készített kancsók és korsók, melyeket vörös földfestékekkel díszítettek. A díszítések változásai sokszor fogódzót nyújtanak az edények korának pontosabb

68. A budai ún. „Lovagalakos” kályha

behatárolásában is. Korszakunkban tovább erősödött az Ausztria irányából, főként a dunai kereskedelmi útvonal mentén beáramló import. A jellegzetes formájú, szürke fazekak közül a grafittal kevert anyagúak nagy valószínűséggel az ország nyugati határai felől érkeztek, míg a szürke, esetenként világosabb színű edények között hazai termékeket is feltételezhetünk. Szintén ausztriai eredetűek a Budán nagy számban talált szürke kancsók. Az edények peremén, illetve fülén bélyegzővel beütött vagy késsel bevagdalt mesterjegyek figyelhetők meg, melyek egyelőre a gyártás helyét, később esetleg a műhelyt és a készítés korát is elárulhatják. A 15. század utolsó harmadáig a mázas cserépedények, így a mázas poharak, a serpenyők, esetenként a fazekak sem hazai műhelyekben készültek. Legkorábbi biztosan adatolható, ólommázas edényeket előállító műhelyeink terméke a 15. század második felétől Budán és környékén megjelenő ún. budai vörös áru.

A királyi udvar központjaiban, melyek közül ma első sorban Buda leletanyaga ismert, előfordultak távoli országok díszedényei: néhány hispániai és keleti majolika is előkerült. Németország több fazekasközpontjából is Magyarországra kerültek magas hőfokon kiégetett kőcserép poharak, ezek azonban a tehetősebb kolostorok, gazdag polgárok, jobb módú nemesek alatti társadalmi csoportok számára szinte hozzáférhetetlenek maradtak. Morvaországból nagyobb számban hozták be a bizzarr kinézetű, rücskös felületű losticei poharakat, melyek kisebb mezővárosok módosabb lakóinál is előfordultak. Mátyás korától a királyi udvarban előszeretettel használták az itáliai ónmázas kerámiát, a majolikát is. Félkész és rontott majolikatárgyak alapján feltételezhető Budán Mátyás-kori, Pécsen Jagelló-kori majolikaműhely. A korszak végén török import kerámiatárgyak is felbukkannak.

A kerámialeletek másik nagy csoportját cserépkályhák maradványai alkotják. A kályha eredete Svájcba vezethető vissza, és Magyarországra a kályha már kifejlett formájában jutott el, valószínűleg a Duna völgyén keresztül. Az első szemeskályhák már Károly Róbert korában megjelentek, s a század közepén, Nagy Lajos király palotáiban már szebbnél szebb csempés kályhák álltak. Változatos mintáin a korszak udvari-lovagi kultúrájának jelképeit találhatjuk: elsősorban a főúri reprezentáció 14. században elterjedő eszközét: a címet, valamint a palotát, a lovagot, a királyt. Nem hiányoznak az érdekességek, az egzotikumok sem: fantasztikus állatalakok, szörnyek. Különös, hogy Szent György lovagon kívül a szentek, az egyházi jelképek csak a korszak végén váltak gyakoribbakká. Végigkíséri viszont a korszakot a gótikus kőrácsok cseréputánzatainak a kályhán történő szerepeltetése. A „lovagalakos kályha” köréhez köthetők a magyarországi gótikus cserépkályha-művészet csúcsteljesítményei. **(68. kép)** A 15. század közepe, második fele táján működő műhely finom fehér agyagbevonatot használt a mázak alatt, hogy a zöld és a barna színnek még tüzeesebben csillogjanak. A rendkívül aprólékosan kidolgozott figurák előképei bizonyára egykorú grafikák lehettek.

NAGY LAJOS-KORI KÁLYHA VISEGRÁDRÓL

Visegrádon a korai kályhák egyik jelentős képviselőjét sikerült rekonstruálni a palota területén folyt ásások során előkerült töredékekből. Készítői külföldről érkezhetek, mert a kályhán – a későbbi darabokkal ellentétben – még semmi sem utal a királyi megrendelő személyére, pedig a műhely a budai palotába is készített kályhát. A csempékre igen jellemző a részletek aprólékos, gondos kidolgozottsága mind a domborműves csempéken, mind a fülkés csempékbe állított kályhaszobrokon. Ez később kikopott a kályhásság gyakorlatából. A csempék egyedi kidolgozása, a beszürkölésekkel való utólagos díszítés és az apró részletek eltérő mázszínekkel való kiemelése ugyanis túl időigényes volt, és a kis minták nem tudtak eléggé érvényesülni a kályha egészét tekintve. Erre a visegrádi kályhára – ahogy a korai gótikus kályhákra általában – a hármastagolású felépítés volt jellemző. A tűzteret egy téglatest alakú rész foglalta magában, mely négyzetes előlapú, mely hátrészü csempékből épült fel. A kályha felső részét téglalap alakú, sekély mélységű csempékből rakták össze henger vagy sokszög alakban toronyszerűre, de gyakori lehetett a soronként felfelé szűkülő forma is. A kályhák tetejét sárból tapasztott kupola zárta le, melyet sokféleképpen díszíthettek.

A kályhacsempék negatívba préselve, a hátrészeket hozzájuk szabva, sorozattermékként készültek. A kályhák különböző részein az egyes csempetípusokból bizonyos számú, azonos méretű darabra volt szükség. Egy bizonyos formájú és méretű csempéből is általában többféle mintájút alkalmaztak egy kályhán, de még így is szép számmal akadtak azonos mintájú darabok. Ez nagyban elősegíti a csempék rekonstruálását, mivel különböző csempék azonos mintájú darabjait egymásra helyezve összerajzolható az eredeti csempe mintája, kiszámolható a mérete. S ha sikerül minden alapvető csempeformát és azok méretét meghatározni, kísérletet lehet tenni az egykori kályha felépítésének rekonstruálására.

A visegrádi királyi palota fent említett kályhája esetében sajnos a kályha alapja nem állt rendelkezésünkre, így *Sabján Tibor*ral, a rekonstrukció elkészítőjével együtt csak a csempék elemzésére támaszkodhattunk. A kályha alsó részének töredékei közül egy fiókait a vérével tápláló pelikánt ábrázoló csempének sikerült meghatározni a szélességét két különböző töredék egymásra fektetésével. **(69. kép)** Így adott volt a négyzetes csempék mérete. Érdekesnek bizonyult egy áttört, négykaréjos mérművű csempetöredék, amelyhez dongás hátrész kapcsolódott, ami inkább a téglalap alakú, fülkés csempéknél jellemző, miközben az előlap mintája négyzetes formát feltételez. E kettősség alapján ezeket a csempéket a kályha alsó és felső része között, egy átvezető sorként helyeztük el. Ennek az ún. „kályhavállnak” a felső rész súlyának jobb elosztásában, az alsó részre való átvezetésében, valamint a kályha harmonikusabb, tetszetősebb felépítésében volt szerepe. A felső rész téglalap alakú, fülkés csempékből épült fel. Ezen kívül

69. A fiókait vérével tápláló pelikános csempe: a visegrádi Anjou-kori kályha

még két fülkés csempesor volt, a fülkék belsejében szabadon mintázott kályhaszobrokkal. Az oromcsempék mögött, a kályha kupoláján pedig elhelyeztük az ide tartozó, díszítő kályhaszemeket.

GÓTIKUS KÁLYHÁK ÉS HATÁSUK
A NÉPI KÁLYHÁSSÁG FEJLŐDÉSÉRE

Zsigmond király uralkodása kezdetén folytatta Nagy Lajos király megkezdett visegrádi palotaépítkezéseit, de a tervet alaposan megváltoztatva egy teljesen új palotaegyüttest emeltetett. A Nagy Lajos-kori épületek lebontásával azok kályhái is megsemmisültek, és az új épületekbe új, modernebb kályhák kerültek. Zsigmond hosszú, ötven éves uralkodása idejéből két, egymást váltó kályhaperiódust tudunk megkülönböztetni a palotában: az első kályhák a palota elkészülte után, a 14–15. század fordulója táján kerültek felállításra. A második korszak kályhái pedig a 15. század első harmadában, de mindenképpen 1408, a Sárkányrend megalapítása után készültek, mert ezt a jelvényt már ábrázolták egyes csempéken. Ez utóbbi kályhák sokáig, az 1470-es évekig álltak a palotában, csak a Mátyás-kori átépítéskor cserélték újakra őket. Ebből a korszakból származik egy leletegyüttes, amely egy ilyen késő Zsigmond-kori kályha kidobott maradványait foglalta magában. A csempetöredékek egy törmelékrétegben feküdtek az északnyugati palota északi szárnyának nyugati homlokzata előtt, itt tárta fel őket Szőke Mátyás 1972-ben. A kályha eredetileg ebben a palotaszárnyban állhatott, s elbontása után maradványait

egyszerűen kiszórták az ablakon át az utcára. A kidobott töredékek között egy Zsigmond-kori kályha felépítésének minden szerkezeti elemét megtaláltuk, így kísérletet lehetett tenni a kályha rekonstrukciójára is.

A kályha alsó, a tűzteret körülölelő, négyszögletes része négyzetes, domborműves előlapú, mély hátrésű csempékből épült fel, mégpedig úgy, hogy ezeket soronként fél csempe szélességgel eltolva, „kötésben” rakták egymás fölé. A falhoz befutó részeken ezért félcsempékre is szükség volt, a sarokéleknél pedig összeépített sarokcsempéket használtak. A kályha „vállát”, vagyis a felső, toronyszerű részhez való átvezetést itt is négyzetes, áttört előlapú csempék sorával oldották meg. Ezeknek a csempéknek volt azonban egy különlegességük, amely csak még jobban alátámasztotta a vállrészen való elhelyezésüket. A csempék egy részén egy, az oldalkerettel egybeépített, háromszög átmetszetű toldalék volt megfigyelhető, amely ráta kart a mellette elhelyezkedő csempe keretére is, ezért ezeket nem is lehetett volna beépíteni a kályha alsó részébe. A vállrészen viszont egy sorban, nyolcszög alakzatban lehetett őket elhelyezni, részben az alsó rész oldalfalaira támaszkodva, részben áthidalva a kályha sarkait. A toldalékok így a megtöréseknél a nagyobb, a tapasztással kitöltött hézagokat takarták el. A kályha felső, sokszögletű, felfelé soronként picit szűkülő részét nagyméretű, téglalap alakú, áttört előlapú csempékből rakták. A kályha tetejét háromszögletű oromcsempék sora zárta le. Előkerültek a kályha tetejét lezáró sárkúpulába beépített kerek kályhaszemek töredékei, valamint a csúcsdíz csekélyke maradványa, de ez utóbbit sajnos nem lehetett rekonstruálni.

70. Kályha-rekonstrukció Külsővatról, 15. század vége

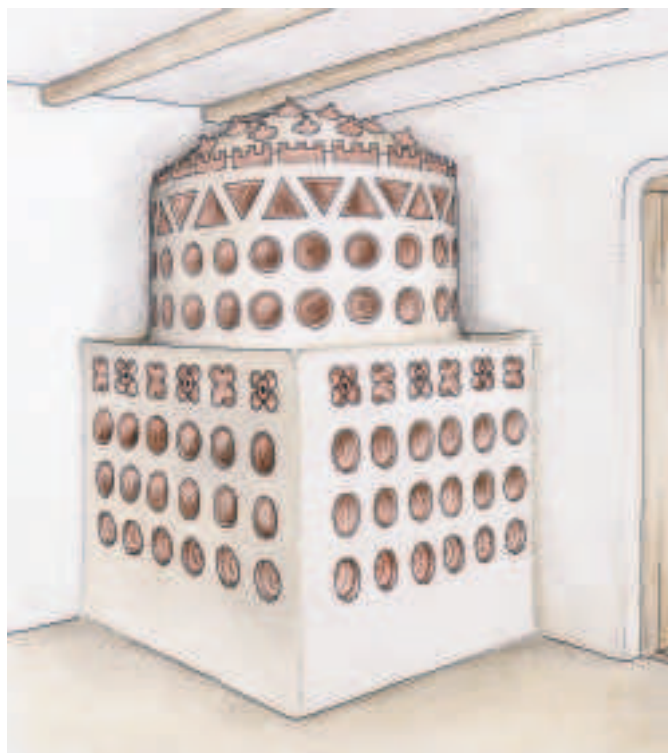

A fentiek alapján megcsináltuk a kályha részleges rekonstrukcióját, amely tömegében, szerkezetében, színösszeállításában és harmóniájában érzékeltetni képes, hogy milyenek lehettek a Zsigmond-kori palota termeit fűtő és ékesítő, reprezentatív kályhák.

A kályhák használata a királyi udvar környezetéből korán továbbterjedt, s a 14–15. század fordulóján már a kolostorokban, a várakban és a városi házakban is gyakran előfordultak. A kályha gyors terjedésének titka olcsóságában, könnyű előállíthatóságában, kényelmességében rejlett, valamint abban, hogy jól szolgálta a kárpát-medencei időjárási viszonyokat. A 15. század második felétől már a vidéki nemesség otthonaiban, a paplakokban, majd hamarosan a parasztság házaiban is megjelentek a kályhák. Természetesen ezek olcsóbb és egyszerűbb kivitelű darabok voltak, a kályhacsempéket, illetve a könnyen korongolható szemeket helybéli, kevésbé tanult és szerényebb eszközökkel, negatív készlettel rendelkező kályhások is el tudták készíteni, és a kályhák funkciójukban, felépítésükben, formai megoldásaikban alapvetően sok mindent megőriztek gazdagabb kivitelű mintaképeikből. **(70. kép)**

Ezeknek a kályháknak a felépítésében hasonló szabályszerűségek figyelhetők meg, mint a reprezentatívabb gótikus kályhákon. A kályhák hármasság tagoltsága általában itt is érvényesül. A négyszögletes alsó részt felépítő szögletes tálat itt is kötésben rakják fel – így szilárdabb a kályha. A kiemelt részekben, többnyire az alsó sorban domború mintás csempéket is beépíthetnek. A sarokelemek kiképzése, elkészítése is megfelel a sarokcsempék összeépítési elveinek. Gyakori díszítés a sarokelek fonatdíszekkel való ki-

71. Kályha-rekonstrukció Szentkirályról, 15. század

emelése, mely lehet a sarokcsempe része vagy sártapasztásból készített díszítés is. A négyszögletes tálakat készíthetik valamilyen áttört előlappal is, ezek helye vállrész vagy az alsó rész felső sorában lehetett. Ritkán, de előfordulnak fülkés csempés megoldások a felső részen, de jóval gyakoribb a tál alakú szemekből rakott felső rész. Jellegzetesek a háromszögletű, áttört előlapú oromcsempék, melyek felül valamilyen gombban végződnek, néha emberfej alakúra formázzák őket. Népi kályháinkon gyakori a háromszögletű szemek zárt, fogazott soros beépítése is a felső részbe. Legalább ilyen sűrűn találkozunk paraszti kályhákon párták használatával, ennek is megvannak az előzményei már a 14. századtól, de jó példa erre a visegrádi Fellegvár Mátyás-kori szemeskályhájának szép pártadísz is. Megmaradt hagyományként a kupolában beépített hagyma alakú kályhaszemek divatja is. (71. kép)

Az alföldi bögrés kályhák elrendezésében is hasonló rend ismerhető fel, noha a tapasztott falú kemencékbe beépített kerek szemek nagyobb szabadságot engednének. A kerek szemek itt is sorokba rendeződtek, a sarkokat sekély tálkák sora díszíthette. A kerek, de áttört előlapú vagy négykaréjos szemek a vállrész közelében, az alsó test felső sorában lehettek. A háromszögletű, áttört előlapú, felül gombos oromcsempék itt is nagyon népszerűek, de gyakoriak a párták és a kupolába épített hagymadíszek is. Ezek a paraszti kályhák igen sokáig, az Alföldön a 18. századig, a Nyugat-Dunántúlon szinte a 20. század elejéig őrizték leegyszerűsített formában azokat az elemeket, amelyek a kályhák kialakulása, meghonosodása idején még a reprezentatív, gótikus kályhák sajátosságai voltak, miközben a főúri kályhák a reneszánsztól kezdve megváltoztatták formáikat, követve a mindig aktuális divatot.

MÁTYÁS-KORI KÁLYHA A VISEGRÁDI PALOTÁBÓL

A visegrádi királyi palota északnyugati szárnyában folyó ásatások során, az utcai szárnyban 1986-ban nagy mennyiségű Mátyás-kori kályhacsempe-töredék került elő. Amikor 1991-ben sor került a teljes helyiség feltárására, egy Mátyás-kori kályha teljes omladéka került elő. A kályha eredetileg a nyugati szárny emeletének északi helyiségében, egy 8,5×8 méteres terem délkeleti sarkában állt, s a palota lassú, végső pusztulása során, a boltozat beomlása után zuhant be a földszintre, ahonnan most előkerült. (72. kép)

A csempetípusok összeválogatása után egy szépen megkomponált, változatos típusokat felvonultató kályha képe kezdett kibontakozni, amely részletmegoldásaiban már több helyen eltért a korábbi kályháktól. Jellemző az architektonikus részletek különös gonddal való kidolgozása. Ez mindjárt a lábazatnál elkezdődik, amelyet egy négyzetes, díszített csempelap-sorral borítottak. Fölötte helyezkedett el a henger- és horonytagokkal tagolt lábazati párkánycsempe-sor. Efölött következett a nagyméretű, téglalap alakú alsó rész, melynek szembenéző oldalát 5 csempe széles-

ségűre, a két oldalsót pedig 7 és fél csempe szélességűre rekonstruáltuk. Az alsó rész csempéi két nagy csoportba oszlottak. Az egyikhez egy négyzetes, zárt előlapú csempe tartozott oroszlános ábrázolással, valamint egy eddig ismeretlen félcsempe-típus. Felettük fülkés csempék sorakoztak, belső oldalukon préselt díszítéssel: egy kiterjesztett szárnyú angyal különböző címereket tart. A sarkokon ezekből a csempékből és egy fülkés, virágmintás, felezett méretű típusból összeépített sarokcsempék sorakoztak. A sarokélűres szobortalpazat és baldachin díszítette. Kivételt képeztek az alsó rész két felső sarkának sarokcsempéi. Ezeket két egész méretű csempéből építették össze, kiálló, felső sarkukat lecsapták, és oda egy körbevágott, díszítetlen pajzsot tartó angyalt illesztettek úgy, hogy az angyal szárnyai a csempe teteje fölé emelkedtek. Az angyal alatti sarokéldarabra pedig egy kis Gábrriel szobrocskát illesztettek.

A felső részen téglalap alakú, fülkés, belső oldalán domború mintás csempék sorakoztak, melyeknek egy része egyenes, más része íves alaprajzú volt. Ebből következik, hogy a felső rész ovális alaprajzú lehetett. A csempék négy típushoz tartoznak. A felső részt egy indafüzérrel díszített koronázó párkány zárta le, de ezek alatt félhengeres profi-

72. A visegrádi Mátyás-kori kályha rekonstrukciója

lú szegélyelemek is voltak. A párkányok és a szegélydarabok között voltak íves és egyenes alaprajzúak is. A kályha tetejét tapasztott tetőzet zárta le, amely előtt oromcsempelapok sora húzódott ugyancsak címert tartó anyagokkal, tetejükön plasztikus keresztvirágokkal. A sártető felső részét téglalap alakú és háromszögletű csempelapokból összeállított tetőzet díszítette.

Külön figyelmet érdemel a kályha színezése is. A kályha alapszíne zöld, de a lábazat csempelapjainál, a felső rész szegélycsempéinél, a tetőcsempelapoknál és az oromcsempé angyalainak szárnyain barnássárga mázszínt alkalmaztak. Ugyanakkor az alsó rész sarokcímerein és az oromcsempé címerpajzsain mázatlanul hagyták a felületeket, a tetőzet keresztvirágait pedig fehér angóbbal vonták be. Ez a kályha egyes készítéstechnikai megfigyelésekkel bepillantást enged bizonyos műhelytitkokba is. Az angyalos csempéken például jól meg lehetett figyelni, hogyan szabtak össze különböző darabokból csempéket, és egy-egy motívumot hányféle képpen tudtak felhasználni. Az angyalos, fülkés csempékből a negatívba préselés után – levágva az angyal ruhájának alját, és így illesztve hozzá a tétőt és az alsó lapot, rövidebb csempét tudtak készíteni. Nem készítettek minden címervariációhoz sem külön csempé negatívot. Az eredeti angyalos negatívban a dalmát címer szerepelt. A többi címerváltozatos csempé úgy készült, hogy kiégetés előtt a csempéből kivágták a dalmát címet, s egy másik, külön negatívból préselt címerpajzsot illesztettek a helyére. Az angyal felhasználták az oromcsempénél is: az eredeti negatívból kinyomott pozitívot illesztették az oromcsempé keretének modelljébe, miután a címerpajzsot simára faragták. Ezért lehetséges, hogy az oromcsempé angyalai teljesen ugyanolyan formájúak, de kisebbek, mint a fülkés csempéken. S az oromcsempé angyalos motívumát használták fel újra a sarokcsempék címerdíszénél is.

A kályhán szereplő címerek sok fejtörést okoztak. Egy részük magyar vonatkozású és Hunyadi Mátyáshoz köthető, más címerek Habsburg-tartományokat vagy városokat jelképeznek. Ezek egy részére Mátyás igényt formálhatott ugyan, de szerepelnek olyan távoli területek címerei is, melyek birtokba vételére a királynak esélye sem lehetett. Egyelőre rejtély, miért pont ezek szerepelnek a kályhán, és miért hiányoznak más, Mátyás birtokaihoz, hódításaihoz jobban kapcsolódó címerek.

ADDIG JÁR A KORSÓ A KÚTRA...

A címben idézett közmondás első része azért került egy régészeti témájú könyvbe, mert középkori ásatásainkon sok esetben kerülnek napvilágra kutak és az azokban felhalmozódott gazdag leletanyag. Az ezekben talált kerámialeletek vagy más hétköznapi tárgyak azonban nem csupán mint a korabeli anyagi kultúra részei érdekesek, hanem azért is, mert bepillantást engednek a történelem mély kútjának más rétegeibe is, például a hétköznapi szokásokba.

Már a II. világháború után folytatott budavári régészeti kutatások során is kiemelkedő jelentőségre tett szert egy-egy budai polgárházhoz tartozó kút és az abban megtalált, sokszor egészen kivételes tárgyak sokasága. Először kerültek felszínre nagyobb számban középkori fa tárgyak, amelyek különben nem maradtak meg a talajban. A régész ásója korábban nem talált ilyeneket, és csak a kutak nedves betöltése, iszapos rétegei őrizték meg számunkra ezeket a korabeli életben fontos fából, bőrből és más szerves anyagból készült tárgyakat. A budai kutakból kikerült tárgyak sokfélesége azért is volt fontos a régészek számára, mert a róluk összegyűjtött információkat egymással összevetve pontosabb kormeghatározást, kronológiát tudott felállítani Holl Imre a viszonylag egyszerű, de a hétköznapi életben fontos szerepet játszó tárgyak esetében is. A budai kútfeltárásokat sok újabb, hasonló építmény régészeti ásatása is követte.

Miklós Zsuzsa egy középkori kolostor kútjának feltárása kapcsán főként a kút föld feletti részének szerkezetére vonatkozóan nyert fontos adatokat. Sikerült rekonstruálni azt a faserkezetes kútházat, amely egyszerre nyújtott védelmet és biztosította, hogy a kútból biztonságosan lehessen a vizet felhúzni.

Visegrádon a ferences kolostorban került feltárásra egy nagyméretű, szépen megmunkált, belső oldalukon ívesre faragott kőtömbökből épített kút. A kerengő-udvar köze-

73. A visegrádi ferences kolostor kútja

74. Kút boronaszerkezete a feltárás során, Muhi

pén feltárt kút – előzetes várakozásainkkal ellentétben – nem tartalmazott gazdag kerámia- vagy faanyagot, s az iszapban megmaradó, a természettudományos vizsgálatok szempontjából nagyfontosságú apró szerves maradványokban (pollen, mag, növényi maradványok) sem volt különösen gazdag. Kiderült, hogy ebben az esetben a kút megszüntetése, betömése sietett a régészek segítségére. Valamikor az újkor folyamán, amikor már a kolostor a török kori pusztulás nyomán romokban állt, meg akarták szüntetni a kutat is. Így viszonylag rövid idő alatt betömték a

közelben legkönnyebben beszerezhető anyaggal, a kolostor romjai között heverő apróbb és nagyobb kövekkel. Ezek a kövek csak kisebb számban voltak formátlan, egyszerű falazó kövek, a 20. század régészeinek örömeire legnagyobb részük a ferences kolostor gótikus épületének szépen kifaragott részletei voltak. A köbméternyi anyagból boltozati bordák, zárókövek, oszloptöredékek és még sokféle faragvány került elő, lehetőséget nyújtva arra, hogy az épület építészeti rekonstrukciójához ezeket a leleteket is felhasználjuk. (73. kép)

75. Kútleletek Muhiról

A közelmúlt legfontosabb kútletele szintén a budai vár-hoz kapcsolódik. A legfrissebb ásatások kiemelkedő leletei közé tartozik az a több méter hosszú kárpit, amelyet valamelyik Anjou uralkodó címei díszítenek. A feltárás során nem is lehetett sejteni, hogy a kútban talált, formátlan, izapos tárgy egy kivételes leletet rejt magában, olyat, amilyen még nem került elő hazai ásatásokon és amelyet egyetlen magyar múzeumi gyűjtemény sem őriz. Ez a csodás lelet azonban csak egyike annak a sok-sok szerves anyagú tárgynak, amely előkerült ebből a most megtalált kútból.

Visszatérve tehát az alcímben idézett közmondáshoz, a legtöbb új ismeretet a Muhi körüli feltárások adták. A középkori mezővárosban nem tartozott minden udvarhoz kút, egy-egy településrész közösen használta a főutca valamelyik oldalán elhelyezkedő kutat. Valószínűleg jelentős befektetés és nem éppen veszélytelen vállalkozás volt egy ilyen elkészítése. Ez utóbbit nem csak a modern kor kútásóinak elbeszéléséből tudjuk, hanem minden olyan régész is megtapasztalhatta, aki már vállalkozott középkori kút feltárására. A Muhin előkerült kutak jól mutatták, milyen módon készültek ezek az építmények. A felül agyagos, alul sóderees talajba nagyméretű kerek gödröt ástak, amely lenyúlt a négy-öt méteres mélységben jelentkező vízszintig. A kiásott munkagödör 4-5 méter átmérőjű volt, és ebbe ácsolt fa kútbélést készítettek, amely négyszögletes, és 1-1 méter oldalhosszúságú volt. Ez az ácsolt szerkezet került elő a feltáráson, legalábbis abban a mélységben, ahol a talaj nedvessége megőrizte számunkra. **(74. kép)** A kút legalsó részében különféle vízszűrő szerkezeteket alkalmaztak, egy esetben pedig egy már nem használt hordót találtunk benne. A hordó faanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy Lengyelországban készíthették, és eredetileg talán heringet tároltak benne. Így kerülhetett mint kereskedelmi áru Muhiba, ahol tartalmát elfogyasztva mint faanyagot hasznosították. A kutak faanyaga arra is lehetőséget adott, hogy évgyűrű-vizsgálatok segítségével meghatározzuk korukat vagy legalábbis azt, hogy a feltárt kutak egymáshoz viszonyítva mely időben voltak használatban. Jól mutatta ez a vizsgálat, hogy a feltárt kutak időben hogyan követték egymást, vagyis a településrész lakói egy-egy kút megrogálódása vagy elkoszolódása esetén hogyan készítették újabb kutat. Ezt az időbeli eltérést a kutakból előkerült leletanyag is bizonyította. Tucatnyi ép vagy alig sérült edény, némely esetben fémtárgy került elő. Ezek vízhordó vagy vízmerítő edények voltak, amelyeket valamely kútra járó mezővárosi lakos ejtett a vízbe, és így maradtak meg viszonylag épen számunkra. A kerámia alapvetően két csoportra oszlott: a nagyobb méretű kancsókra vagy palackokra (sajnos az utóbbiak szűk nyaka a legtöbb esetben le volt törve), míg a másik csoport kisebb bögrékből állt. A palackoknál néhány esetben azt is meg lehetett figyelni, hogy az edények oldalán egy-egy lyuk volt, megkönnyítve az edény vízbe merítését. **(75. kép)** Ezek az edények tehát arra szolgálhattak, hogy iváshoz vizet merjenek velük, de az is lehet, hogy a kisebb bögrék éppen

azért kerültek a kútba, mert a kis ivóedények könnyen bepottyantak. Nagy mennyiségű víz kihúzásához nagyobb vödört használtak, amelyet gémszerkezetre akasztottak. Ennek cölöplyukát meg is találtuk az egyik kútnál. Visszatérve a címben idézett mondáshoz, Muhin tehát inkább a palack járt addig a kútra, amíg bele nem esett.

TÖRÖK KORI RÉGÉSZET – KORA ÚJKORI RÉGÉSZET

Laszlovszky József

Hosszú időn keresztül az volt az általános elképzelés, hogy a középkort követő időszakokban már olyan nagy számú írott és képi forrással rendelkezünk, hogy nincsen szükség a régészeti módszerek alkalmazására ahhoz, hogy megismerjük e korok történelmét. Eleve kérdésesnek tűnt, hogy alig 200-300 évvel ezelőtti idősokról a régész ásója valami olyat tudna felszínre hozni, amiről nem tudunk, hiszen sokunk képzeletében ezek az időszakok ha nem is nagyszüleink, de valamely nem olyan távoli ősünk életének kora. Az 1960-70-es évektől kezdődően azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy igen is tud újat mondani a régészet is. Angliában például az ipari forradalom korai építményeinek egyre gyorsabban pusztuló vagy végleg eltűnő emlékei iránt nőtt meg az érdeklődés. Ezek műemléki vagy régészeti kutatása módszereiben nem sokban tér el a korábbi időszak vizsgálatától, mégis egészen más történeti kérdésekre képes választ adni. Az épületrégészetben is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy egy épület teljes megértéséhez ugyanúgy hozzátartozik utolsó egy-két évszázados sorsának bemutatása, mint ahogy a korábbi századok során létrejött részleteinek feltárása. Mindezek a folyamatok együttesen azt eredményezték, hogy ma már szinte mindenütt elfogadott tudományterület a középkor utáni időszakok (*postmedieval*) régészete vagy más elnevezéssel élve a történeti korok, illetve a kora újkor, az újkor archeológiája.

Magyarországon ez a folyamat sok tekintetben eltérően zajlott le. A magyar középkort követő török kor emlékeinek építészeti-régészeti kutatása nagy hagyományokra tekint vissza, a nyugati kultúra számára furcsa török egyházi vagy világi épületek közvetlenül a visszafoglaló háborúk után felkeltették az építészek figyelmét. Jóval később ugyan, de még mindig viszonylag korán kezdték régészeti módszerekkel kutatni a korszak török anyagi kultúráját. A török hódoltság magyar emlékeinek vizsgálata csak évtizedekkel később, sok esetben csak a közelmúltban indult meg. Ez alól csupán a falukutatások jelentenek kivételt. Éppen a magyar faluhálózat török kori pusztulása tette lehetővé, hogy már a második világháború előtt ilyen korú települések feltárására sor kerüljön. A műemléki kutatások is fontos elemét képezik a folyamatnak, például a 16-17. századi kastélyok épületrégészeti vizsgálata hozott fontos eredményeket. Mindezek a kutatási irányzatok azonban csak az utolsó évtizedben kezdtek összeolvadni, és valójá-

ban most vagyunk tanúi annak, hogy Magyarországon komplex kora újkori régészet jön létre, magában foglalva a török kori régészetet is. Ennek bizonyítéka az is, hogy külön oktatási ággként megjelent az egyetemi képzésben, valamint az, hogy egyre több doktori disszertáció választja témaként ennek a kornak a régészeti kutatását. Az sem véletlen, hogy ezek között sok foglalkozik a kora újkori kerámia feldolgozásával. Ez az emléktanyag sokáig a régészet és a néprajz határmezsgyéjén helyezkedett el, de ma már világos, hogy más korokhoz hasonlóan sem képzelhető el a kora újkori régészeti feldolgozása pontos kerámiatanulmányok és kronológia nélkül. Mindez pedig egyre világosabbá teszi, hogy a 16–17., sőt a 18. század történeti kérdéseinek vizsgálatakor sem lehet már mellőzni a régészeti forrásanyagot és az erre épített kutatási eredményeket.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA

Kovács Gyöngyi–Tomka Gábor

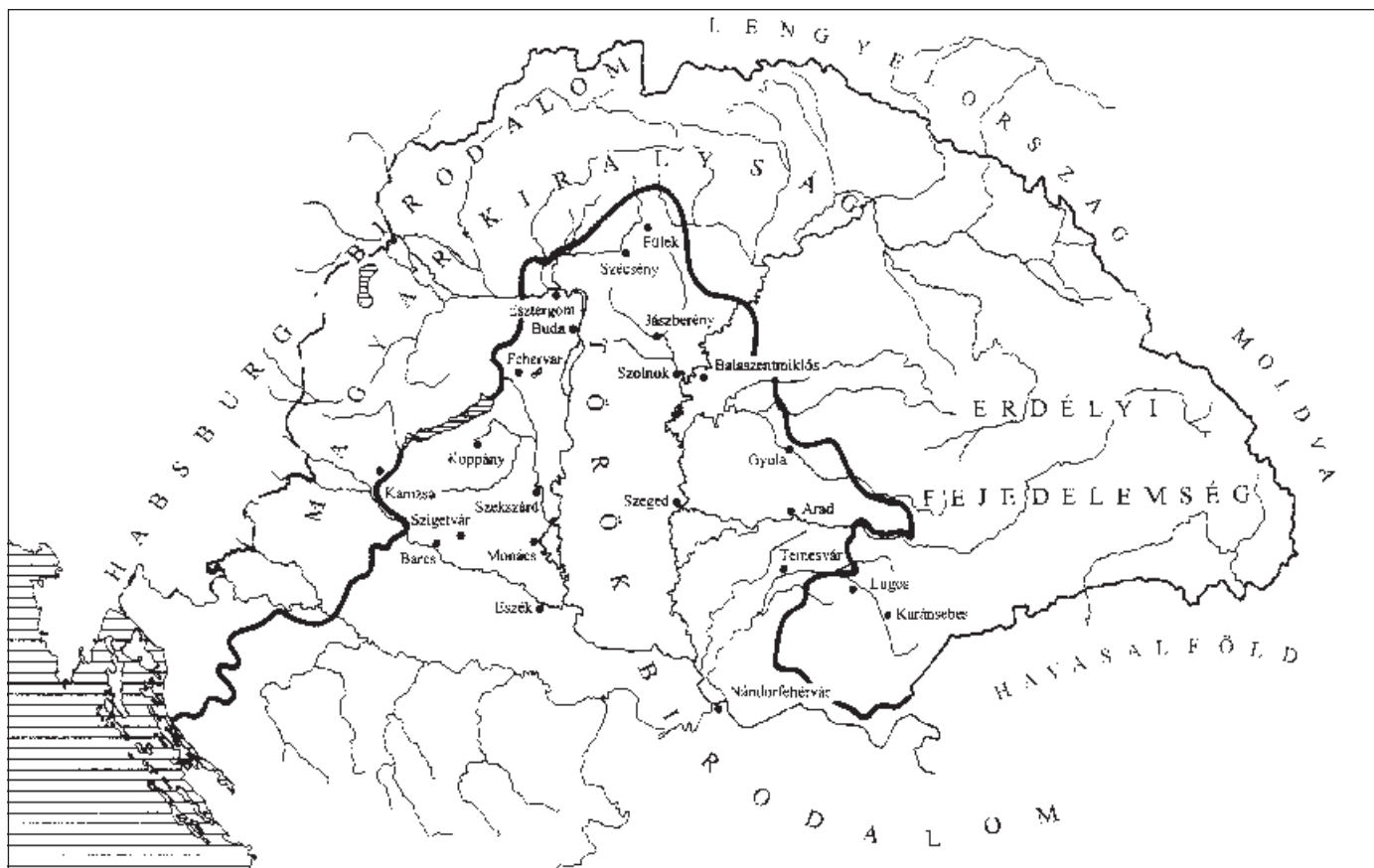
Az Oszmán Birodalom terjeszkedése nyomán Magyarország középső harmada – közel 150 évre – egy idegen világ része lett. A hódító katonaság etnikailag elsősorban a balkáni népekből kapta utánpótlását, így Magyarországon a török uralomnak kulturális tekintetben a balkáni – minde-

nekelőtt bosnyák, illetve szerb – formája jelent meg. A törökök és a törökkel együtt érkező különböző balkáni csoportok Magyarországon kisebb-nagyobb várakban és városokban éltek, falvakban csak ritkábban, elsősorban a Dél-Dunántúlon telepedtek meg. A magyarországi török kultúra, építészet, kézműipar így alapvetően várakhoz, városokhoz kötődött. **(76. kép)**

A magyarországi török építészet jellegét a tartomány kiemelt katonai funkciója és a tartós itt-tartózkodásra való törekvés határozta meg. A hódoltság peremén erős végvári rendszer épült, a városokban feltűntek a muszlim vallás épületei. Mind a katonai, mind az egyházi és világi építészet területén kettősség mutatkozott. A török egyrészt a már meglévő magyar várakat, illetve az álló középkori épületeket alakította igényeinek és a követelményeknek megfelelően, másrészt újat alkotott: új erősségeket, egyházi és polgári épületeket emelt. A keresztény városalapokon jellegzetes muszlim városok születtek, egy-egy nagyobb *dzsámi* köré városrészek (*mahallék*) szerveződtek, fürdővel, *medreszé*vel (muszlim iskola), *imarettel* (szegénykonyha), *türbé*vel, csorgókutakkal és egyéb építményekkel.

A régi épületek felhasználásáról, átalakításáról sokszor csak a régészeti, műemléki feltárások során napvilágra kerülő, csekély építészeti részletek vallanak. Ilyen például a pesti Belvárosi plébániatemplom gótikus szentélyének délkeleti falában kialakított *mibráb* (az imádkozás irányát jel-

76. A török hódoltság kiterjedése 1568-ban

77. Mihráb a pesti Belvárosi templomban

ző falifülke), mely a templom török kori életéről tanúskodik. (77. kép)

A török világ vallási célú új építkezéseire többnyire a 16. század második felében került sor. Az új dzsámik többsége négyzet alaprajzú, dobon ülő félgömb alakú kupolával fedett, egyszerű épület volt, melynek főhomlokzatához három boltszakaszos, ugyancsak kupolákkal fedett nyitott előcsarnok tartozott. Miután az iszlám vallás előírásai szerint a hívők Mekka felé fordulva imádkoznak, a dzsámik Magyarországon délkeleti irányban tájoltak, délkeleti fa-

79. Részlet a pécsi Jakováli Hasszán dzsámi belsejéről

78. A siklói Malkocs bej dzsámi

lukban található az imafülke (*mibráb*), e mellett helyezkedett el a szószék (*minbar*). A minaret az északnyugati oldalon levő bejáratától jobbra, az épület sarkához épült. Ilyen típusú építmény a jól ismert pécsi Gázi Kászim pasa és Jakováli Hasszán dzsámi, a szigetvári Ali pasa és a siklói Malkocs bej dzsámi. **(78., 79. kép)** Ritkábban fordul elő a téglalap alaprajzú, síkfödémű forma, Magyarországon ebből a típusból kettőt ismer a kutatás, a szigetvári és a gyulai Szulejmán dzsámit. Míg az előbbi – L alakú előcsarnokával, két mihrábjával egyedülálló Magyarországon – ma jelentős idegenforgalmi látványosság, addig az utóbbinak csak alapfalait tárták fel az 1980-as években. A források alapján hajdanán nagy számban létezett türbék (sírépítmények) közül mára csak kettő maradt fenn, Gül Babának, a magyarországi bektási dervisrend főnökének budai türbéje és Pécsen az Idrisz Baba türbe. Mindkettő nyolcszög alaprajzú, dob nélküli kupolával fedett kis épület.

A török városképhez hozzátartozó fürdők nemcsak a vallási, de a társadalmi életnek is fontos színterei voltak. A hódoltságban ismert volt mindkét fürdőtípus: a gőz- (*hamam*) és a termálfürdő (*ilidzse*) is. A termálfürdők természetes hévízforrásokra telepedtek, közülük négy budai – átalakítva – ma is működik. **(80. kép)** Háromnak – a mai Császár-fürdőnek (Veli bej ilidzsessi), a Rudas-fürdőnek (Yesil direkli ilidzsessi) és a Rác-fürdőnek (Debbaghane vagy Kücsük ilidzsessi) – középkori előzményei voltak, míg a Király-fürdőt (Horoz kapi ilidzsessi) Szokollu

Musztafa pasa építtette. Ezek az épületek a török fürdőknek igen egyszerű változatát képviselik, téglalap alaprajzúak, fennmaradt, kupolával fedett, négyszög alapú központi fürdőhelyiségükhöz egykor több kisebb helyiség csatlakozott. Több fürdőnek csupán részletei, alapfalai kerültek elő az ásatások során, ez mondható el például a hamam típusú egri Valide szultana és a székesfehérvári Güzel-dzse Rüsztém pasa fürdőről, de a pécsi Memi pasa fürdőről is.

A sajátos funkciójú, szilárd építésű török épületeket – még ha nem is voltak alapjaikban újak – általában kiemelten megemlítik a korabeli leírások, tudósítások. Ezek ma nélkülözhetetlen forrást jelentenek a történeti, a régészeti és a művészettörténeti kutatásokhoz. A leginkább ismert török leírás Evlia Cselebié, de sokat idézik *Henrik Ottendorff* is, aki 1663. évi utazása során rajzzal kísérve, számos adatot jegyzett fel a török várakról, városokról. A két napló részben egy időben készült, ami ma érdekes összehasonlításokra nyújt lehetőséget. Magyarországon a török épületek kutatása tulajdonképpen Buda 1686. évi visszafoglalásával kezdődött. A 17. század végén, a 18. század elején osztrák hadmérnökök számba vették az ország török épületeit is a bécsi Haditanács számára. E felmérések közül kiemelkedik *Luigi Ferdinando Marsigli*, itáliai hadmérnök 1686-ban készített, török nyelvű megjegyzésekkel kísért budai térképe, mely Buda és a budai vár első török kori topográfiai munkájának tekinthető. A 18–19. században a magyarországi török építmények nagy része elpusztult. A

80. A budai Király-fürdő

pusztulás mértékét jelzi, hogy Budán a 24 dzsámiból ma csupán egynek ismertek részletei, a vízivárosi Fő utcában a volt kapucinus templom őrzi Tojgun pasa 16. század közepén épült dzsámijának maradványait. A megmaradt, első-sorban egyházi jellegű épületekre a tudományos világ a 19. században kezdett figyelni, párhuzamosan a magyar régészet megszületésével. A 19. század műemléki munkái előkészítették a török épületek 20. század elejétől meginduló, igényes feldolgozását.

A magyarországi török épületek régészeti és műemléki kutatásában 1945 után új korszak kezdődött. Ebben kiemelkedő szerepet játszott *Gerő Győző*, aki számos épület és épületmaradvány feltárását vezette. Munkássága nyomán bizonyítottá vált, hogy a magyarországi oszmán-török építészet elsődlegesen Bosznia-Hercegovina török építészetével alkot szerves egységet. A magyarországi török tartomány vezető posztjait betöltő boszniai származású pasák régi hazájuk épületeinek jellemzőit ültették át Magyarországra. A magyarországi török épületek régészeti kutatásának *Gerő Győző* nevével fémjelzett korszakát követően, illetve azzal párhuzamosan egyéb feltárások is szolgáltatottak újdonságokat. Ezek közé sorolhatjuk a már idézett székesfehérvári Güzeldze Rusztem pasa fürdő (Siklósi Gyula), a babócsai török fürdő maradványainak (Magyar Kálmán), továbbá a szolnoki vár területén levő dzsámi (*Kaposvári Gyula*) és a gyulai Szulejmán dzsámi alapjainak feltárását (Gerelyes Ibolya), valamint az esztergomi városház 13. századi kaputornyának átépítésével nyert Uzsicseli Hadzi Ibrahim dzsámi kutatását (Horváth István).

Budán, Pécsen vagy például Vácott a török város lényegében ráépült a középkorira, azaz a várfalakhoz, a kőépületekhez vagy azokra sövényből toldottak további deszkatelejtező helyiségeket (lakóházakat, boltokat, műhelyeket, raktárakat). Budán a Kolduskaputól északra, az út két oldalán álló kis házak egyikében török rézműves műhely maradványaira bukkantak (Zolnay László). A vidéki törökség be-

rendezkedéséről részletesebb – és olykor a városival meglepően egyező – kép alakul ki a kisebb várakban dokumentált belső építkezésekből. Ezek egyrészt az imahely kialakításának fontosságát mutatják, másrészt nagyon egyszerű hétköznapi életformáról, általános igénytelenségről árulkodnak. Mecseknádasdon (*Gerő Győző*) és Válon (*Hatházi Gábor*) a törökök például elfalazással, alapincézéssel alakították át a középkori templomot részben mecset, részben kaszárnya céljaira. Bátaszéken (*Valter Ilona*) is a szentélyt használták imahelyként (a szentély délkeleti sarkához minaretet is építettek), a templom más része pedig – a több rétegben megfigyelt átégett tapasztás- és deszkanyomok, kályhák és tűzhelymaradványok alapján – lakóhelyül szolgált. Ezeket látva visszacsengenek Pécs és Vác török házainak egykorú leírásai: „...*falhoz támasztva sövényből épült szoba tűzhellyel, pincével*”. Ozorán (*Gerelyes Ibolya, Feld István*) a középkori kastély impozáns épületében a tisztek szállása volt, míg a katonaság a kastély körül telepedt meg, és a régészeti maradványok alapján meglehetősen puritán viszonyok között élt. Újpalánkon Gaál Attila nagy területen, Barcsen Kovács Gyöngyi kis kutatószelvényekben tárt fel paticsfalú épületeket, téglalapozású szemeskályhákat, félig földbe mélyített, egyhelyiséges lakókonyhókat, szabadtéri tüzelő helyeket, egyszerű kemencéket, tároló vermeket és szeméztödröket. Mindez az európai ember számára nehezen egyeztethető az egyházi épületek – még provinciális körülmények között is meg nyilvánuló – monumentalitásával.

TÖRÖK ANYAGI KULTÚRA

A kézművességnek, az iparművességnek a hódoltság kori török tárgyai iránti tudományos érdeklődés viszonylag későn jelentkezett hazánkban. A kezdeti időkben ez a magángyűjtőktől szerzett tárgyak, a véletlen úton, valamint

81. Mázas török edények a szolnoki várból

a gyér számú ásatásból előkerült leletek összegyűjtését és leírását jelentette csupán. Az 1945 előtti időből a magyarországi török iparművesség emlékeivel összefüggésben *Horváth Henrik*, *Garády Sándor* és *Bárányné Oberschall Magda* nevét említjük. A II. világháború utáni évtizedekben kiemelkedő tevékenységet végzett ifj. Fehér Géza, őhozzá fűződik többek között Pécs, Esztergom, Eger török kerámia- és rézedényeinek feldolgozása, a Magyar Nemzeti Múzeum török kori ötvöstárgyainak vizsgálata, valamint több balkáni kapcsolat kimutatása. A török kori kézi korongolt kerámia helyes keltezése és tágabb etnikai alapjainak behatárolása Gerő Győző és *G. Sándor Mária* érdeme.

A török uralom terjeszkedésével feltűnő és elterjedő idegen cserépedények között talpas tálakat, kiöntőcsöves mázas és feketére égetett, fémesen csillogó, szokatlan formavilágú korsókat találunk. A talpas tálak, csészék a hódítók legáltalánosabb étkező edényei voltak, így az ásatásokon igen gyakori leletek. **(81. kép)** A karcolt díszű, ún. *sgraffito* díszes tálak balkáni importból származnak. Jó minőségű mázas török kerámia helyben is készült, erről árulkodik többek között az Esztergom–Szenttamás heggyen 1956-ban feltárt 16. század végi török fazekaskemence, melynek maradványai között sok félkész áru, rontott és deformálódott edények, égető háromlábak voltak. A műhely ritka arab nyelvű felírt talpas tálakat is előállított. A fenti használati kerámiatárgyak mellett luxusárunak számított a hódoltságban a török fajansz és a kínai porcelán. **(82. kép)** A Magyarországon talált török fajansztárgyak többsége Iznikben, kisebb része Kütahyában készült. A tárgyak a török fajanszművességnek csaknem valamennyi stílus-korszakát képviselik. A magyarországi régészeti leletanyagban előforduló kínai porcelánok jelentős része a

82. Izniki fajansz edények

Ming-dinasztia korából (1368–1644) való. E távol-keleti áru elterjedése szélesebb körben Magyarország területén csak a 17. századtól következett be, bár az írott források szerint már a 16. században is eljutott ide. Az 1587-ben elhunyt budai Ali Cselebi hagyatéki leltárában például egy „nehéz kínai porcelán tál” és 9 darab kínai porcelánból való „findzsa” szerepel, ez utóbbi a törökökkel elterjedő kávézás jellegzetes kelléke volt.

A török korban megjelent Magyarországon egy igen egyszerű, archaikus agyagáru is. A mázas török kerámiával együtt talált kézzel formált sütőharangot, valamint kézi korongolású fazekasárut a kutatás a törökkel érkező balkáni népek hagyatékának határozta meg. **(83. kép)** Elsősorban a Dél-Dunántúl török váraiban bukkan fel, azok közül is inkább a kisebbekben. E régióban a falvakban és a váro-

83. Balkáni jellegű kerámia

84. Török rézedények a szolnoki várból

sokban is jelentősebb délszláv elem élt. Egyik temetőjüket tártta fel Gaál Attila a Dombóvár melletti Békátópusztán az 1970-es években.

Míg a magyarországi török és balkáni jellegű kerámia jelentős mennyiségben feltehetően helyi készítmény, addig a fémművesség jellegzetes török ágainak, a rézművességnek és az ötvösségnek termékei valószínűleg csak részben készültek Magyarországon. Több adat szerint török rézművesek és ötvösök is dolgoztak a magyarországi hódoltságban, a rézműveseknek Budán például külön utcájuk volt a mai Szentháromság utca környékén Kazandzsilar yolu ('Rézművesek utcája') elnevezéssel. Tevékenységüket a Kolduskapu előterében régészeti adatok is bizonyítják. Ugyanakkor rézedényeket is biztosan hoztak Magyarországra, a török vámnaplók bejegyzései szerint csupán a szolnoki kikötőben számos rézedényt vámoltak el a 16. században. **(84. kép)** A kereskedelmi árucikkek mellett egyedi tárgyak is eljutottak Magyarországra, mint például az a dunapentelei rézkancsó, mely az 1543. évi török tábor területéről származik, és pecsételt mesterjegye alapján 1532-ben Isztambulban készült.

A török kerámia- és fémművesség a 16–17. században nem gyakorolt mély hatást a korabeli magyar mesterekre és tevékenységükre, a réztárgyak közül azonban a lapos süttőedény, a tepszi és a bogrács később a magyar konyhában is meghonosodott, sőt a 18. századtól nevüket is átvette a magyar nyelv.

A FALVAK VIRÁGKORA ÉS HANYATLÁSA

A török hatalom magyarországi uralmának megtörése után az Alföldön, a Duna mentén, a Kisalföld keleti részén az egykori sűrű településhálózat helyén óriási lakatlan vagy alig lakott területek tátongtak. Ez a hihetetlen mértékű falupusztulás, melynek sebhelyeit a betelepítések máig sem voltak képesek eltörölni, szinte egyedülálló lehetőséget nyújt a késő középkori és török kori falvak régészeti kutatására. E két korszak falvainak régészeti kutatása szinte elválaszthatatlan egymástól, ezért nem véletlen, hogy a két világháború között Európában szinte elsőként tártak fel a 16. század végéig lakott falvakat. Az alföldi falvaknál sokkal kevesebb régészeti adattal rendelkezünk a Dunántúlról.

A régészet tanúsága szerint a késő középkor és a török-kor közti átmenet a falvak többségében drámai következmények nélkül történt meg. Voltak falvak, melyek az országban felvonuló hadseregek áldozatául estek, de az Alföld településhálózata jórészt érintetlenül élte meg a 16. század közepét. Sőt a régészeti leletek tanúsága szerint szépen gyarapodott, amihez talán a marhakereskedelem konjunktúrája teremthette meg az alapot. A házak, melyeknek alaprajzi formája még a késő középkorban alakult ki, többnyire három helyiségből álltak. Az utca felé eső, lecsározott padlójú szobába nyúlt a 16. században már általánosan elterjedt szemeskályha. A középső konyhai helyiségből fűtötték a kályhát és a főzésre szolgáló tűzhelyet. A ház falát rendszerint keskeny alapozási árokba és cölöpgödörökbe állított faváz tartotta, melyek közé agyaggal besározott sövényfal vagy a néprajzból ismert agyagtömbök (csömpölyeg) kerültek. A bejárati hosszoldal előtt több ízben faoszlopos tornác volt megfigyelhető. A tetőszerkezetet leggyakrabban földbe ásott ágasfákra helyezett vízszintes gerenda (szelemen) tartotta. A házak tartozékai közül a különféle méretű szegek, az ajtóvasalások, az ajtó- és ablakpipák, az ablakzárók és a reteszek, a lakatok maradványai a leggyakoribb leletek. A ház körül kapott helyett a kezes jószágok tartására épített ól, esetleg istálló. Régészeti módszerekkel jól megfigyelhetők a mélyen földbe ásott tárolóvermek. Míg a falvak házai között 30–50 méteres távolságok voltak, a mezővárosok beépítésére a közeli, egymástól alig pár méterre álló házak voltak a jellemzőek.

Az alföldi és kelet-dunántúli településekre a 15 éves háború mért súlyos csapást. A pusztulást az ezekben az években elrejtett kincsleletek nagy száma is bizonyítja. Az évekig a hadszíntér közelében állomásozó, a termést felélő és elpusztító seregek elől nem lehetett a közeli mocsaras, erdős helyekre húzódni, mint a korábbi hadjáratok vagy éppen az adószedők elől. Nem csoda hát, ha a megmaradtak egy-egy nagyobb mezőváros vagy a közeli végvár oltalma alá próbáltak húzódni. Nyilván az állandósuló kettős adóztatás terhe sem ösztönzött maradásra. Az előbb foghíjassá váló, majd ideiglenesen, végül évtizedekre pusztán maradó falvak területére a terjeszkedő nagy mezővárosok tették rá a kezüket. Az egykori falvak

pusztuló templomai kedvelt határjelekké váltak, a templomok körüli temetőket néha egy ideig tovább használták, elhagyásuk után megjelentek az utólagos betemetkezések (pl. keresztleletlen csecsemők).

A TÖRÖK KORI MAGYAR ANYAGI KULTÚRA

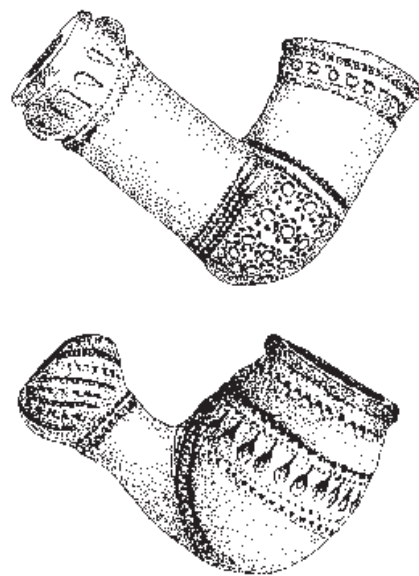
A török kori magyar anyagi kultúra tárgyainak régészeti lelőhelyei közé nemcsak a hódoltságon kívül eső városok, várak, kastélyok és falvak, hanem a hódoltság magyarlakta falvai és mezővárosai is hozzászámítandók.

A cserépedények készítésében a 16. század döntő változásokat hozott. A késő középkori technológiát és formakincset fokozatosan felváltották a magyarországi népi fazekasságból ismert eljárások és formák. Az edényfal vékonyabbá, az ólomház használata mind gyakoribbá, a 17. század közepétől a legtöbb kerámiafajtán általánossá válik, azonban rendszerint a fazekak és tálak belsejére, a korszok és a kancsók felső külső részére korlátozódik. A korszak elejétől terjed el az égetés végén lefojtott, szerves anyagban dús égetőtérben készülő feketekerámia. A korábbi példányok díszítetlen, fényezett felületét később függőleges besimításokkal, rácsmintával díszítették. Csak a korszak legvégére kezd kialakulni a népi kerámiából ismert (Nádudvar), növényi és geometrikus elemekből álló díszítés. A mai Magyarország keleti részén továbbra is jellemző marad a fehérre égetett kerámia, immár a fazekakat is összetett mintájú vörös festéssel. E területen, elsősorban a 16. században a dísz- és asztali edények egyik jellegzetes csoportja a különböző színű mázakkal fedett „metéltmázás kerámia”. Feltehetően a 16–17. század fordulójától terjednek el a főként vörösre égő cserépből készült, ritkábban barna, gyakrabban fehér, angóbos alapra írókával felvitt fehér-zöld-vörös-barna díszű, szintelen fazekasmázzal fedett tálak, korszok, kancsók. A főként stilizált levélkékből, indákból, virágokból és egyszerű geometrikus elemekből álló minták csakúgy, mint a madárábrázolások, túléltek korszakunkat és a 18–19. századi Közép-Tisza vidéki népi kerámia alaprétegét alkották. A 17. századtól ritka leletek a habán (anabaptista) kézművesek által készített ónmázás edények és kályhacsempék.

A 16–17. században a kályhacsempék formái leegyszerűsödtek: a kályhaszemeken kívül főként csak zárt előlapú négyzetes csempék, párkány- és oromcsempék készültek. A tömeges termelés a cserépkályhák szélesebb körű elterjedését tette lehetővé. A csempéken a reneszánsz formakincsében gyökerező minták és díszítőelemek jelennek meg (szirének, delfinek, akantuszlevelek, fogrovatok stb.). A kályhacsempék fejlődése az ország más-más táján eltérő módon alakult. A Dunántúlról egyelőre kevés emlék közzölt: az egyszerű, szögletesre nyomott szélű, tál alakú kályhaszemek mellett gyakorinak tűnnek a nyugati előképekre visszamenő, allegóriákat és szenteket ábrázoló figurális csempék. A mai ország területén a jobban feldolgozott északkeleti részen, a 16. század második felétől főként

növényi ornamentikával díszített csempék válnak jellemzővé. Előfordulnak különféle huszárábrázolások, melyek a késő középkor lovagmotívumának kései megfelelői. Főként a fontosabb királyi várak jellemző leletei a kétféjű sasos kályhacsempék. Az Alföld délkeleti részéről a 16. századból ismerünk egy dekoratív, áttört előlapú kályhacsempé-csoportot, mely a középkori mérműves kályhacsempék keletiesnek tűnő átfogalmazása. Az Alföldön a századforduló pusztítása a tüzelőberendezésekre is kihatott. A 17. századra visszaszorult, később teljesen eltűnt az alföldi parasztházakból a cserépkályha, s helyét ismét a kemence foglalta el.

A kora újkor új szenvedélyeinek elterjedése is nyomon kísérhető a régészeti leletek vizsgálatával. A dohányzás szokása a 17. században kezd terjedni. A különösen várásatások során gyakran előkerülő, változatos díszű cseréppifejek tanúsága szerint elsősorban a fából készült, szárral ellátott, török eredetű pipatípusok terjedtek el. **(85. kép)** A kávéivás szokása régészetileg csupán a korszak legvégén igazolható: ekkor is csak a nagyobb központokból bukkannak elő keletről importált csészék (*fındzsák*).

85. Török pipák a kanizsai várból

A reneszánsz ötvösség kutatásához a régészet elsősorban kincsleletek közzétételével tud hozzájárulni. A kincsleletek jellemző tárgyai a reneszánsz ezüstpoharak és ezüstkanalak, valamint az aprólékos díszű övcsatok, palástkapcsok, kontytűk. A viselet változásáról elsősorban a korabeli ábrázolások nyújtanak felvilágosítást, s nem ritkák az épségben megőrzött – főként főúri – viseletek sem. A régészeti szórványanyagban a csizmavasalások és a különféle rézgombok, vas- és rézcsatok a leggyakoribb leletek. Magyar etnikumhoz köthető kora újkori temetőrészletek, kevés kivétellel, főként a tovább használt középkori temetők feltárása során kerültek elő. A sírokból elsősorban a fiatal lányok fejére helyezett, rézlemezekből, drótból, szövetből készült díszes pártákat ismerhetünk meg. Kedvező környezeti viszonyok között egyéb viseleti tárgyak is re-

konstruálható állapotban maradhatnak (sárospataki kripták). A temetkezési szokások, elsősorban a koporsóhasználat pontosabb megfigyelését teszik lehetővé a famaradványok és az immár általánosan használt koporsószőgek. Csontgombokból, üveggyöngyökből készült rózsafüzérek, kisméretű feszületek jelentik a kora újkori temetkezések szegényes mellékleteit.

Bár a kora újkori fegyverek java része fegyvertárakban és egymást váltó tulajdonosok kezén maradt fenn, a várásatások és szerencsés egyéb leletek (Kopaszi zátony) jelentős mértékben hozzájárulhatnak a kora újkor fegyverzetének megismeréséhez. Leggyakoribb leletek a főként vasból, ritkábban ólomból készült golyók, a sulyom (négyhegyű vaseszköz a támadók megállítására), a kézi lőfegyverekhez is használható kovakövek, de előkerülnek kardszerelékek, puskák keréklakatos és kovás elsütőszervezeteinek töredékei is. Ritkán páncélzatok részei (Eger: *morion* sisak), pikák, harci fokosok és ágyú-, illetve szakállaspuskacsőtöredékek is napvilágra kerülnek. A helyben készített ólomgolyók előállításához nyeles golyóöntő formákat használtak.

Az üveggyártás kiszélesedése, az üvegtárgyak olcsóbbá válása megnyitotta az utat az üvegtermékek szélesebb körű elterjedése előtt. Kerek ablakszemek nagy számban immár nemcsak a jelentősebb egyházi épületekből, hanem kisebb jelentőségű várak, sőt mezővárosok lakóépületeiből is kerülnek elő. A felsőbb rétegek háztartásaiban a változatos formájú, hengeres testű és talpas poharak, néha festett, rátett díszítésekkel már nem számítottak ritkaságnak. A jó minőségű import üvegpoharak mellett mind gyakoribbak a könnyebben oxidálódó, feltehetően hazai hutákban készülő poharak maradványai. Az ásatások tanúsága szerint nemcsak poharak, hanem a vastagabb falú, ezért a pusztu-

lásnak jobban ellenálló hengeres és hasábalakú üvegpoharak is mind kedveltebbekké váltak. A csontfeldolgozás emlékei elsősorban a faragott késnyelek, a csont fegyverdíszek. A gyöngyházberakásos késnyeleket habán kézművesek termékeinek vélik.

EGY REJTŐZKÖDŐ TELEPÜLÉSTÍPUS. TANYÁK, SZÁLLÁSOK

A nagyberuházásokat megelőző régészeti feltárásokon az utóbbi évtizedben több, eddig szinte ismeretlen településtípus vizsgálatára nyílt mód. Ilyenek a kora újkori szórványtelepülések is. A régészeti lelőhelyet a felszínen csupán néhány cseréptöredék jelzi, a humusz alatt téglalap alakú területeket bezáró árkok, cölöplyukak és tűzhelyek által jelzett egy-egy ház maradványa található, s nagyon kevés leletanyag. A jelenségek nem értelmezhetők falvaként, bizonyára kapcsolatban vannak az összeírások és más források által említett szállásokkal, kertekkel. Valószínű, hogy a különböző eredetű, más-más feladatú szórványtelepülések régészeti nyomai hasonlóak egymáshoz. Muhi mezőváros mellett, a település magjától csupán pár száz méterre korábbi karámföld felett alakítottak ki árokkal kerített területeket. Előkerültek településtől távolabbi kertek is, melyeket a forrásokban említett mezei kerteknek, szállásoknak a maradványaként értékelhetünk. E települések sem voltak önállóak, hanem a távoli falvak, gyakran a mezővárosok bérelt pusztáin jöttek létre, nyilván a nagy távolságok okozta nehézségek miatt. A kora újkori szórványtelepülések szerkezetének, kiterjedésének jobb megismerése segítheti, hogy felvázoljuk a magyar tanyarendszer kialakulását is.